

משטר ואופוזיציה במזרח התיכון

עורכת: אסתר ובמן

מרכז משה דיין ללימודי
המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

ייעודו של מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה הוא לתרום ללימוד ולהבנה של ההיסטוריה המודרנית וענייני השעה של המזרח התיכון ואפריקה באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד. המרכז הוא חלק מבית הספר להיסטוריה והפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין באוניברסיטת תל-אביב.

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב

רמת-אביב 87996

טל: 03-6409100, 03-6409646

פקס: 03-6415802

E-mail: dayancenter@post.tau.ac.il

<http://www.dayan.org>

ISBN: 978-965-090-3

© כל הזכויות שמורות

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

אוניברסיטת תל-אביב, 2010

עיצוב ועימוד: אלנה לסניק

תוכן העניינים:

4.....	הקדמה.....
	שמעון שמיר
7.....	הדמוקרטיזציה בעולם הערבי - מכשולים ומניעים.....
	אייל זיסר
	מצודת הערביות עומדת על תלה - משטר, אופוזיציה
18.....	ודעת קהל בסוריה.....
	עופרה בנג'ו
34.....	הכורדים בעיראק: בניין לאום במדינת-לאום כושלת.....
	נחום שילה
42.....	ההתמודדות עם האופוזיציה במדינות המפרץ.....
	ברוס מדי-וויצמן
48.....	מרוקו: שינוי מבוקר.....
	דניאל זיסנויין
56.....	תוניסיה: עשרים שנה לשלטונו של בן עלי.....
	יהודית רונן
	משטר אסלאמי ואופוזיציה אסלאמיסטית בלוב:
65.....	כופרים ומאמינים.....

הקדמה

קובץ מאמרים זה עוסק בסוגיית יחסי משטר ואופוזיציה במדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה – סוגיה שאיננה יורדת מסדר היום הציבורי בשל אופי משטריהן והעדר מנגנון דמוקרטי יציב של חילופי שלטון בהן. מאז עידן המהפכות של שנות ה-1950 וה-1960, היטשטש ההבדל בין משטרים מהפכניים למשטרים שמרניים/מלוכניים, ונראה שכולם מתמודדים עם שאלות דומות לשמירת יציבותם בהתאם לנסיבות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות הייחודיות בכל אחת מן המדינות. כוחות אופוזיציוניים פועלים מתוך ומחוץ למדינה ובכללם בולטות במיוחד קבוצות אסלאמיסטיות, החותרות תחת אושיות הסדר הקיים. אך נראה כי למרות האיום הממשי המציבים כוחות אלה, הצליחו המשטרים לשמור על יציבותם באמצעות דיכוי גילויי האופוזיציה, יצירת מנגנוני שלטון סמי-דמוקרטיים, המאפשרים להם לחוקק חוקים להישרדותם תוך הגבלת חופש הפעילות הפוליטית וההבעה, ושליטה על המשאבים הכלכליים.

בקובץ שלפנינו משמשות שש מדינות, שלוש במשך הערבי ושלוש במערב, כמקרי בוחן להתמודדות משטרים במזרח התיכון עם כוחות אופוזיציה ועם לחצי הדמוקרטיזציה המופעלים עליהם מבית ומחוץ. הקובץ נפתח במאמרו הכללי של שמעון שמיר, העוסק במכשולים והמניעים לדמוקרטיזציה בעולם הערבי ומעלה מספר הסברים לכישלון הדמוקרטיה בו. שמיר המגדיר את המשטרים בו כאוטוריטריים אך לא טוטליטריים, טוען כי "רק תמהיל של כמה גורמים" יכול לספק הסבר מניח את הדעת ומקיף לכך, וכי "ההרכב של התמהיל הזה וחלוקת המשקל בין מרכיביו יהיו שונים לגבי כל אחת מן המדינות." שמיר מזהה שלוש קבוצות עיקריות שתובעות דמוקרטיזציה ומעריך כי זרם האסלאם הליברלי הוא היחיד המציע נוסחה "המסוגלת להוליך רפורמות ולקדם דמוקרטיה באופן שיתקבל על דעתם של המוסלמים."

מאמרו של אייל זיסר דן בהצלחתו של בשאר אל-אסד לשרוד בשלטון למרות האתגרים שניצבו בפניו מאז עלייתו לשלטון עם מות אביו בשנת 2000. מבית נבע האיום מצד גורמים אסלאמיסטיים וכוחות ליברליים ששאפו לנצל את חילופי הדורות כדי לשנות את המשטר; ומבחוץ, מצד ארה"ב וישראל, מדינות מערב אירופה ומדינות ערביות מתונות, המשתייכות לציר הפרו-מערבי באזור. תשע שנים אחרי, נראה כי בשאר הצליח להפוך לשליטה הבלתי מעורער של סוריה, ומשטרו יציב ונהנה ככל הנראה מתמיכתה של האוכלוסייה, אך שוב הוקרבו רפורמות בו על מזבח היציבות ושמירת הקיים.

עפרה בנג'ו בוחנת במאמרה את השינויים המהפכניים שהתחוללו בכורדיסטאן העיראקית מראשית שנות ה-1990 כתוצאה משלוש התפתחויות: היחלשותו של

השלטון המרכזי במדינה מאז מלחמת המפרץ הראשונה; חדירתה של ארה"ב שהגיעה לשיאה עם פלישתה לעיראק במלחמת המפרץ השנייה ב-2003 ונפילת משטרו של צדאם חוסיין; השפעת התמוטטותם של בריה"מ והגוש המזרחי ויצירתן של מדינות חדשות על חורבותיהם. היא מראה כיצד על הריסותיה של עיראק בונה התנועה הלאומית הכורדית והנהגתה לאום כורדי נבדל מבלי לוותר על האחיזה בשלטון המרכזי בבגדאד.

נחום שילה מצביע במאמרו על מדינות המפרץ ועל ניסיונותיהן להתמודד עם תביעות האופוזיציה הלא-אלימה, המעוניינת ברפורמות כלכליות וחברתיות, בשיטת הקואופטיציה, תוך שהן מרחיבות את ייצוג האזרחים לפני השלטונות ומאפשרות מערכות בחירות אזוריות או פרלמנטריות, כל אחת על פי מידותיה ותנאיה. אין מדובר בדמוקרטיה או בדמוקרטיזציה בנוסח מערבי, מדגיש שילה, והבחירות אינן מחליפות את הייצוג השבטי, אבל הן יוצרות שיח ציבורי רחב ואפיק ביטוי נוסף לאזרחים.

מרוקו מהווה מודל למדינה המצליחה להתמודד עם האיום האסלאמיסטי ויחד עם זאת מגדילה את מרחב הפעילות האזרחית בתחום הפוליטי, בתחום התקשורת ובתחומי התרבות והחברה. תוך התמקדות במרכזי הכוח, בזירה האזרחית ובמערכת הבחירות ב-2007, מראה ברוס מדי-וויצמן במאמרו כיצד הנהיג המשטר מדיניות של פיתוח ושינוי מבלי לערער את יסודות היציבות הפוליטית והחברתית במדינה. בית המלוכה הצליח, למרות חילופי הדורות, לשמור על הלגיטימציה שלו ועל הנאמנות למסורות הישנות הטבועות בחברה המרוקאית, תוך שהוא מרחיב את מעגלי ההשתתפות בחיים הציבוריים למגזרים חדשים כאסלאמיסטים, נשים וברברים; מתמודד עם פרשיות אפלות מן העבר; ונוקט יתר פתיחות כלכלית, חברתית ותרבותית כלפי העולם.

מאמרו של דניאל זיסנויין עוסק בהתפתחויות שחלו במשטר ובחברה בתוניסיה בשני העשורים מאז עלייתו לשלטון של זין אל-עאבדין בן עלי בהפיכה שקטה בנובמבר 1987. הוא בוחן את ההבטחות מול מימושן ומגלה כי הפער בין הרטוריקה לבין המעשה גדול מאוד, ותוניסיה נהנית רק ממראית עין של אופי דמוקרטי ופלורליסטי. בפועל חלות הגבלות הן על הפעילות הפוליטית, והן על רשתות התקשורת והאינטרנט, האופוזיציה האסלאמיסטית נרדפת עד חורמה והנשיא עיגן בחוק את אי הגבלת כהונתו.

מאמרה של יהודית רונן על לוב סוגר את הקובץ ומצביע אף הוא על המתח בין משטרו האסלאמי של מועמר אל-קדאפי לבין כוחות האופוזיציה האסלאמיסטית. רונן מראה כיצד כפה קדאפי את האידיאולוגיה המהפכנית שלו על המדינה והחברה ובתוך כך דיכא את חופש הפרט והיוזמה הכלכלית. הוא אמנם התהדר בהישגים רבים אך מבית הלכה וגברה ההתנגדות למשטרו והגיעה לשיאה במהומות

הסטודנטים האסלאמיסטים בשלהי שנות ה-1980. התמורות בעקבות התפוררותה של בריה"מ וכינונו של סדר עולמי חדש אפשרו לקדאפי להכניע את האופוזיציה האסלאמיסטית ולהיות על כנו ואף לחזק את אחיזתו בשלטון. נראה כי בסוף העשור הראשון של המאה של ה-21 ממשיכות מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה לתור אחרי איזון בין תמורה ליציבות, בין משטר לאופוזיציה, בין אוטוריטריות לפתיחות. כל הדוגמאות המובאות כאן, לבד משאלת התפתחותה של כורדיסטאן העיראקית, מוכיחות כי לא נמצאה עדיין נוסחה לחילופי שלטון תקינים ולדמוקרטיזציה, והמכנה המשותף הרחב ביותר לכל המשטרים הנידונים הוא מאמץ ההישרדות בשלטון תוך מאבק בכל גילויי אופוזיציה והגבלת חופש הפרט והאזרח.

אסתר ובמן
נובמבר 2010

הדמוקרטיזציה בעולם הערבי – מכשולים ומניעים

שמעון שמיר

המשטרים בעולם הערבי הם משטרים אוטוריטריים. זוהי אמירה בנלית, אבל יש להביאה בפתח הדברים. ניסיונות שנעשו בעולם הערבי לחרוג משיטת המשטר הזאת לא עלו יפה. בעבר הוצגה לבנון כדוגמה לדמוקרטיה ערבית מתפקדת ומשגשגת. ואולם הדמוקרטיה הזאת הייתה לשדה קרב בין מיליציות חמושות, ובמשך שנים רבות התנהלה בה מלחמת אזרחים. הפלגים בתוך המדינה חתרו ליישב ניגודים באמצעות הכוח, לא באמצעות ההליך הדמוקרטי. גם כיום, כאשר המשטר הולך ומשתקם, עדיין חסרים בו רכיבים חשובים של דמוקרטיה, כמו המונופול של המדינה על השימוש באמצעים אלימים. החזבאללה מקיים מדינה בתוך מדינה והוא ממשיך להשתמש בכוחו כדי להכתיב את רצונותיו. בעיראק הייתה אמורה לקום דמוקרטיה בשונה מיתר מדינות ערב. המטרה המוצהרת של המלחמה להפלת צדאם חוסיין הייתה להחליף את הדיקטטורה האכזרית שבהנהגתו במשטר דמוקרטי בהשראת המערב. התקדמות מסוימת נעשתה להשגת המטרה אולם זו לא הושגה במלואה. הסונים נאבקים בשיעים והכורדים גולשים לעבר אוטונומיה משלהם. האלימות משתוללת ברחובות, ויכולתה של הממשלה לקבל החלטות מוגבלת. הפלסטינים חזרו והבטיחו כי אם תינתן להם ההזדמנות להקים מוסדות משלהם, אלה יהיו דמוקרטיים למהדרין. טענתם הייתה כי הם שונים ממדינות ערב וכי ישמשו להן דוגמה. ואכן הם ניהלו מערכת בחירות דמוקרטית, אבל התוצאה לא הייתה דמוקרטית. בין הפתח והחמאס פרץ מאבק אלים, והרשות הפלסטינית שוסעה לשניים.

המשטרים בעולם הערבי הם אכן אוטוריטריים, אבל הם אינם טוטליטריים. בדרך כלל קיימת במשטרים הערביים מידת-מה של פלורליזם. ברבים מהם השלטון מאפשר קיום של מפלגות שונות. המפלגות האלה מוציאות לאור עיתונים שבהם מובעות לא פעם דעות המנוגדות לאלה של השליטים. במדינות ערב פועלות אגודות אזרחיות מסוגים שונים והן נסבלות על ידי השלטון. לא כל ההיבטים של חיי הפרט והציבור מוכתבים מלמעלה. בשנים האחרונות ניתן להצביע גם על התקדמות לעבר הליכים דמוקרטיים. במדינות רבות מתקיימות בחירות מוניציפליות. יש תווה לעבר זכות בחירה והיבחרות של נשים. מסעי הבחירות חופשיים יותר. עם זאת, מדינות ערב רחוקות עדיין מאוד מדמוקרטיה ליברלית. ברוב העולם הערבי מפקחת

הממשלה על אמצעי התקשורת ומצנזרת את כל התכנים שאינם נראים לה. מערכת המשפט מכוונת על ידי השלטון. גורמים המהווים אופוזיציה משמעותית נרדפים על ידי מנגנוני הביטחון, לעתים באכזריות רבה. ומעל לכול, במדינות ערב חסר המרכיב החשוב ביותר של מדינה דמוקרטית: היכולת להחליף את השלטון באמצעים חוקיים.

מתעוררת השאלה: האם המצב הזה הוא אינהרנטי, האם לא קיימת בפני הערבים דרך אחרת? ובאופן ספציפי - האם קיימת במדינות ערב חלופה ליברלית-דמוקרטית מציאותית? זו אינה בהכרח מחשבה הזויה שכן היא מבוססת על העובדה שהחלופה הזאת כבר נוסתה בעבר, והיא קיימת בניסיון ההיסטורי. אם הפילוסופים אומרים שכל דבר שקיים הוא אפשרי, אז אולי ניתן גם לומר שכל מה שהיה קיים בעבר ייתכן שיתקיים גם בהווה.

המחצית הראשונה של המאה העשרים מכונה בהיסטוריה החדשה של המזרח התיכון "העידן הליברלי". ההגדרה הזאת התקבלה משום שלאחר מלחמת העולם הראשונה הוקמו במדינות ערביות מרכזיות משטרים שביסודם הוצבו חוקות המועתקות מן המערב, ואלה היו חוקות ליברליות למדי. הניסוי הזה הופעל באופן הרציני ביותר רק במצרים, אולם מה שקרה בה הקרין על חלק גדול מן העולם הערבי. אמת, לדמוקרטיה האלה היו חסרונות גדולים. כיום נוטים אינטלקטואלים ליברלים לעשות אידיאליזציה של התקופה, ומנקודת המבט שלהם היא נעשית זוהרת יותר משנה לשנה, אבל היא הייתה רחוקה מלהיות אידיאלית. תפקוד הממשלות במשטרים שהוקמו היה לקוי, היו זיופי בחירות, הייתה שחיתות. הבסיס החברתי ליישום הדמוקרטיה היה רעוע. אליטה כלכלית-חברתית, שכונתה "פיאודלית", הכתיבה את רצונותיה. היו מניפולציות של הארמון. המעצמות השליטות באותה התקופה - בריטניה וצרפת - התערבו בהליכים הפוליטיים. בשל כל התופעות האלה אי אפשר להגדיר את המשטרים כדמוקרטיה ליברליות. עם זאת היה קיים בהם אותו המרכיב שהצבעתי עליו כמפתח לקיומה של דמוקרטיה: אפשר היה להחליף ממשלות באמצעות בחירות. המפלגות התחרו אלה באלה, התפלמסו בעיתונים, התווכחו בפרלמנט ונאבקו על קולות הבוחרים. חרף הזיופים והמניפולציות, ממשלות עלו וירדו; אופוזיציה עלתה לשלטון ושלטון הפך לאופוזיציה. הדבר הזה כבר היה קיים.

לגיטימי אפוא לשאול: מדוע לא תמומש החלופה הדמוקרטית גם כיום? מדוע החלפת המשטרים האוטוריטריים קשה באופן מייאש? מהו ההסבר לחוסר היכולת לכוונן דמוקרטיה בעולם הערבי? השאלה הזאת נידונה זה שנים לאורך ולרוחב וניתנו לה תשובות רבות. אציג להלן כמה הסברים - שישה-פלוס-שניים - הניתנים בדיון על השאלה הזאת.

• ההסבר המהותני. ההסבר הראשון הוא אולי הפופולרי ביותר. על פי ההסבר

המהותני, החברות שמדובר בהן מעצם טבען אינן יכולות לקיים משטר דמוקרטי. להסבר הזה קיימות כמה וריאציות. יש הנתלים ב"מנטליות הערבית", וקיימת ספרות נרחבת העוסקת במה שמכנים The Arab Mind. אסכולה זו גורסת כי בערכים ובאמונות של הערבים, במורשתם השבטית ובדפוסים החברתיים שלהם, קיים משהו שאינו מתיישב עם הדמוקרטיה. כך, למשל, נטען כי מזעור ערכו של הפרט והגינוי של האינדיווידואליזם אינם עולים בקנה אחד עם יסודות הדמוקרטיה. יש המרחיבים את היריעה לאסלאם בכלל ומדברים על סמכותנות אסלאמית (Islamic Authoritarianism). לפי הטענה הזאת, האסלאם המחנך לכניעות, המחייב ציות לשליט, הדוחה אתרופוצנטריות, המשליט את הדת על הפוליטיקה אינו יכול להיות פתוח לקליטת ערכי הדמוקרטיה ומוסדותיה. קיימת אסכולה המרחיבה את ההסבר הזה לכלל עמי המזרח תוך שימוש במושג "עריצות מזרחית" (Oriental Despotism). לפי הטענה הזאת, המיושנת למדי, עמי המזרח מכירים רק שלטון רודני ואין להם התכונות הדרושות לתפקד במשטר דמוקרטי.

• ההסבר ההיסטורי. ההסבר הזה נתלה בכך שהחברה במדינות הערביות לא עברה את התהליך הארוך שעברו עמי המערב והגיעו בסופו לכינון דמוקרטיות. החברה הזאת לא עברה את התהליך ההיסטורי שהחל בפוליס היוונית, המשיך בתקופת הרנסנס והבשיל בתורת הנאורות של המאה השמונה עשרה ובזרם הליברליזם במאה התשע עשרה. עובדה היא שבשפה הערבית לא היו קיימים מונחי יסוד של הדמוקרטיה הליברלית, כמו המונח "אזרחות", והיה צריך ליצור מונחים כאלה יש מאין. הווה אומר, קשה לצפות מן החברה הערבית שתדלג על התהליך המכונן הזה ותגיע לדמוקרטיה בקפיצת הדרך.

אפשר להקשות: איך בכל זאת התאפשר אם כן הניסוי הליברלי במצרים בתקופה שקדמה למהפכה הנאצרית? על כך ישיבו התומכים בהסבר הזה כי הוא התאפשר בשל נסיבות יוצאות דופן, במומנט של ההתפעמות הראשונית מתרבות המערב. קרל מרקס כינה בהקשר אחר נסיבות כאלה "a moment of enthusiasm" – רגע של התלהבות שבו ייתכנו שינויים רדיקליים. הגילוי של תרבות המערב עורר פרץ של יצירה בדפוסים מערביים, ובהקשר זה התפתח זרם ליברלי שהיה מעוניין בדמוקרטיה. ואולם, נטען, זה היה רגע חולף. גורמי היסוד המהותיים והיעדר הרקע ההיסטורי המתאים חזרו והטילו את משקלם והמיזם הליברלי דעך.

• ההסבר הסוציו-פוליטי. הפרשנות הזו, שהיא מתחום הסוציולוגיה הפוליטית, מתבססת על כך שעל פי הניסיון ידוע כי לשם כינונה של דמוקרטיה דרוש מעמד בינוני חזק. ההסבר שואב מן הפרדיגמה של "המודרניזציה" אשר היה לה בעבר מעמד דומיננטי, וכיום היא דעכה. התיאוריה גרסה שדמוקרטיזציה היא חלק מתהליך המעבר למודרניות. לתהליך הזה יש כמה רכיבים, בהם עיור, תיעוש, חינוך, חשיפה לתקשורת ובניית מוסדות. בעולם הערבי אין התקדמות מספקת על פי הקריטריונים

האלה ולכן אין סיכויים רבים לדמוקרטיזציה. דמוקרטיה, על פי ההסבר הזה, צריכה להיבנות מלמטה למעלה, ואם אין מוסדות ותהליכים דמוקרטיים ברמה העממית, יקשה על הדמוקרטיה לתפקד ברמת המדינה.

אפשר לחזור ולשאול: איך בכל זאת פעלו בעת "הניסוי הליברלי" מוסדות דמוקרטיים, שהרי מצרים, על פי מדדי המודרניזציה, הייתה אז בפיגור גדול יותר מאשר היום? התשובה לכך היא שגם כאשר החברה בכללותה אינה בשלה עדיין לכינון דמוקרטיה ניתן להתגבר על החסר הזה בתנאי שקיימת בה אליטה חזקה. בנסיבות מתאימות יכולות אליטות נחושות להוליך תמורות נרחבות, ובמצרים אכן הייתה אליטה כזאת. דא עקא, האליטה הזאת נופצה על ידי מהפכת הקצינים.

• ההסבר הכלכלי. על פי ההסבר הכלכלי, קשה לכוון דמוקרטיה במדינה שבה יש בה עוני רב, וקשה לכוון דמוקרטיה גם במדינה שבה יש עושר מופלג. העוני הרב מהווה מכשול משום שההמונים טרודים בהשגת פת לחמם היומית וענייני הדמוקרטיה הפרלמנטרית רחוקים ממחשבותיהם. בתוניסיה קוראים לזה "חובֶּזֶן". במצב כזה ההמונים מסוגלים לחולל מהומות לחם, אבל לא לכפות הקמת מוסדות דמוקרטיים. מהומות לחם פרצו לא פעם במדינות ערב אבל מהומות דמוקרטיה טרם פרצו שם.

גם ריכוז קיצוני של עושר בידיים מעטות פועל נגד הדמוקרטיה. במדינות ערביות רבות מקור העושר הוא המשאבים הטבעיים, בעיקר הנפט, והשליטה בהכנסות היא בידי האליטה השלטת. במדינות כאלה, המכונות *rentier states*, רוכשים השליטים את הנאמנות של גורמים בעלי משקל באמצעות הענקת טובות הנאה. בדרך הזאת הם יוצרים מערכות של פטרונות ומנטרלים לחצים לדמוקרטיזציה. גם כאשר נוצרים חוגים של אנשי עסקים גדולים, שלהם יש לכאורה עניין בליברליזציה, התלות שלהם בשליטים נמשכת על פי הדפוסים של התלכדות הון-שלטון.

ומה בתקופה הליברלית במצרים? ובכן במצרים המלוכנית היה אמנם ריכוז של עושר בידי בעלי הקרקעות הגדולים אך השליטה של המדינה במשאבים הכלכליים החלה רק בתקופה הנאצרית. בעלי הקרקעות השתלבו במשחק הפוליטי הפרלמנטרי ואף גייסו את איכריהם להשתתף בהליכי הבחירות. הייתה זו דרך כלשהי לשלב גם את המעמד העני במערכת.

• ההסבר האינסטרומנטלי. ההסבר הזה גורס כי, דמוקרטיזציה היא בלתי אפשרית כאשר יש מנגנוני פיקוח יעילים שאותם מפעילה הממשלה כדי למנוע החלפת שלטון. אמנם במדינות שקמו עם מתן העצמאות היו קיימים מנגנונים של משטרה ובולשת אך אלה היו חלשים למדי. את זאת ניצלו הקצינים שביצעו הפיכות צבאיות, ואזי הם בתורם הקימו מנגנוני ביטחון פנים אדירים. המנגנונים הלכו והשתכללו עד כדי כך שתופעת ההפיכות נעלמה לחלוטין. במצרים, למשל, יש כיום במנגנוני הביטחון הפנימי השונים יותר אנשים מאשר בכוחות המזוינים.

במדינות ערב מפעילים המנגנונים האלה אמצעי הפחדה, מאסרים, עינויים ואף חיסולי מתנגדים. קיימת טענה כי אין כלל אפשרות להפיל משטר אוטוריטרי הנחוש להמשיך ולהחזיק בשלטון. סטלין לא הופל, היטלר לא הופל, פרנקו לא הופל, וגם צדאם חוסיין הופל רק מבחוץ.

כיום יודעים המשטרים לגבות את פעולות מנגנוני הביטחון לסיכול הדמוקרטיזציה באמצעות דוקטרינה המופצת דרך מנגנוני התעמולה הגדולים שלהם. כך, למשל, הם טוענים בתעמולתם כי המשטר הקיים מבטא "דמוקרטיה ייחודית" המבוססת על ערכי הקהילה, ולכן היא אותנטית ומתאימה יותר לקהילה הזאת. קיימת גם גרסה אסלאמית לתעמולה הזאת המצביעה על שיטת השורא הקוראנית – שכמובן רחוקה מלהיות דמוקרטיה ליברלית – כדרך הנאותה עבור המוסלמים. שיטה אחרת המופעלת לשחרור הקיסור של ההתנגדות למשטר היא שיטת "הרפורמה": מכריזים על תיקונים בחוקה, מפעילים פורומים של דיאלוג לאומי, מקימים אגודות-מטעם לזכויות אזרח וכדומה. בצעדים כאלה יש לעתים התקדמות של ממש אולם הם אינם משנים את יסודות המשטר האוטוריטרי. כל אלה לא היו קיימים עדיין בתקופה הליברלית.

• הסבר הזרות. מכשול נוסף המסביר את הקושי לאמץ דמוקרטיה בעולם הערבי הוא זרותה. ככל שגוברת העוינות למערב, ובעיקר לארצות הברית, מתחזקת ההרגשה שרעיון הדמוקרטיה הוא רעיון מערבי זר שיש לדחותו. באווירה הזאת לא קשה להציג את ציפיותיהן של אנשי המערב שמדינות ערב יהפכו לדמוקרטיות כביטוי לכוונות נסתרות של התרנות והשתלטות. העובדה שהפלישה הצבאית לעיראק ותוכנית הדמוקרטיזציה היו שלובות זו בזו גרמה לרבים לראות בשילוב זה מאמץ להשלת הגמוניה מערבית על האזור. תוכניתו הגרנדיוזית של בוש לעודד דמוקרטיה במזרח התיכון שיחקה לידי המתנגדים לכך, והם דרשו לדחותה מטעמים של כבוד לאומי. אפילו אינטלקטואלים ליברלים, התומכים באומץ בדמוקרטיזציה, הסתייגו מן הגיבוי האמריקני. כל אלה הביאו לכך שהסיוע לדמוקרטיזציה מבחוץ נהפך לגורם הבולם דמוקרטיה, ואין פלא שהממשל של בוש נסוג מן הפרוגרמה הזאת לאחר זמן מה. מובן שבתקופה הליברלית המכשול הזה לא היה קיים שכן היניקה מן המערב הועלתה אז על נס.

נראה כי אף לא אחד מן ההסברים האלה כשלעצמו יכול לתת תשובה מלאה לשאלה. לכל אחד מן ההסברים יש נקודות תורפה.

• את ההסבר המהותני ניתן להפוך על פניו ולהראות שהן בערביות והן באסלאם קיימים ערכים המתיישבים עם דמוקרטיה, כמו ערך השוויוניות. יתרה מזו, ערכה הפרשני של המהותנות הוא בעייתי בכלל ובמקרים רבים היא התגלתה ככוזבת. למשל, היה מקובל לומר כי הקתוליות במהותה אינה עולה בקנה אחד עם הדמוקרטיה, והנה כיום, קיימות מדינות קתוליות שהן דמוקרטיות

- לכל דבר. גם החברה היפנית תוארה בעבר כמתאפיינת בתכונות מהותיות המונעות כינון דמוקרטיה, והנה כיום, יפן היא דמוקרטיה משגשגת.
- תקפותו של ההסבר ההיסטורי נחלשת לנוכח העובדה שבמדינות שונות בעולם השלישי הוכח כי בנסיבות של היום ניתן לאמץ ולהפעיל ביעילות מוסדות שהתגבשו במערב רק לאחר תהליך היסטורי ממושך למרות שתהליך כזה לא התרחש במדינות הלא-מערביות.
 - ההסבר הסוציו-פוליטי קשור, כאמור, בפרדיגמה של המודרניזציה שכיום אינה מקובלת. ניתן להצביע על מדינות שהן מודרניות לכל דבר, ובכל זאת נשארו אוטוריטריות.
 - גם את ההסבר הכלכלי אפשר לראות בצורות שונות. בהיסטוריה ידועים מקרים שבהם מצוקה כלכלית קשה יצרה נסיבות למהפכה כוללת. וכך גם העושר, המביא לצמיחה כלכלית, מבור בהכרח את חלוקתו ויוצר ציפיות להשתתפות פוליטית בשלטון.
 - באשר להסבר האינסטרומנטלי – הרי הפעלת מנגנוני הביטחון היא אכן יעילה במשטר נחוש, אך הנחישות עשויה להישחק במשך הזמן, כפי שקרה עם משטר השאה באיראן.
 - עם הסבר הזרות קשה להתווכח אולם אין לראות את הזרות כמכשול שלא ניתן לעבור אותו. גם הסוציאליזם היה אידיאולוגיה זרה, ובכל זאת משטרי הקצונה מצאו דרכים לבייתו; הוא אמנם נכשל לבסוף אבל לא בשל זרותו.

על ששת ההסברים שהוצגו לעיל ניתן להוסיף שני הסברים שהם בעלי גוון אידיאולוגי-פוליטי, ויש אולי לראותם כשייכים לקטגוריה אחרת. אלה מופיעים בשיח הערבי, בעיקר של הליברלים, אך יש להם תומכים גם מחוץ לעולם הערבי. האמריקנים תומכים במשטרים האוטוריטריים. על פי התפיסה הזאת, כל ההצהרות של ארצות הברית בדבר רצונה שבאזור יעלו משטרים דמוקרטיים הן מן השפה ולחוץ. נטען כי בשל האינטרסים שלהם, בייחוד אינטרס הנפט, הם משתפים פעולה עם המשטרים האוטוריטריים, ובכך הם נותנים גיבוי למשטרים האלה, המקשה על החלפתם במשטרים דמוקרטיים.

קשה לדחות את הטענה הזו שהמציאות מאששת אותה באופן ברור. ניתן רק לומר שהתמיכה הזאת של האמריקנים ב"משטרי הסטטוס-קוו" אינה ביטוי להעדפה עקרונית אידיאולוגית אלא אמצעי של ריאל פוליטיק. וושינגטון מודעת לכך כי אלה הם המשטרים הקיימים בשטח וכי הסיכוי להחלפתם בעתיד הנראה לעין אינו רב, ועל כן אין בפניה ברה אחרת אלא לשתף עמם פעולה.

הסכסוך הישראלי-ערבי מחזק את המשטרים האוטוריטריים. על פי הטענה הזאת, קיומו של הסכסוך מאפשר לשליטים להסיט את תשומת הלב הציבורית מבעיות הפנים אל המאבק בישראל. הקריאה "האויב בשער" נותנת צידוקים לנקיטת צעדי

חירום ולגיוס פנימי רדיקלי. בכל אלה יש כדי לתמוך בלגיטימיות ובהמשכיות של השלטונות הקיימים.

גם בטענה הזאת יש לא מעט מן האמת, אך גם היפוכה נכון. מאחר שהערבים אינם נוחלים הצלחות רבות במאבק עם ישראל, מתערערת אמינות המשטרים וגוברת הביקורת עליהם. גם כאשר השליטים בוחרים לעלות על דרך השלום, חזית הפנים שלהם אינה נרגעת, ומתנגדי ההתפייסות עם ישראל מאשימים אותם בבגידה. נראה שבחשבון הסופי הסכסוך עם ישראל הוא מקור קבוע של צרות למשטרים הערביים הקיימים.

בסיכומי של דבר, אי אפשר לתלות את אחיותם החזקה של המשטרים האוטוריטריים במדינות ערב בגורם יחיד. קיימת לעיתים נטייה לראות בהסבר אחד את חזות הכול, אבל גישה רדוקציונית כזאת מחטיאה את המטרה. הסבר משכנע לכישלון הדמוקרטיה ולשרידות המשטרים האוטוריטריים במדינות ערב ניתן לקבל רק מתמהיל של כמה גורמים כאלה, ונראה שהרכב של התמהיל הזה וחלוקת המשקל בין מרכיביו יהיו שונים לגבי כל אחת מן המדינות.

במצב כזה יש התוהים שמא כישלון הדמוקרטיה במדינות ערב אינו רעה חולה כל כך וכי הדומיננטיות של המשטרים האוטוריטריים היא בעצם הרע במיעוטו. השאלה "האפיקורסית" הזאת מתבססת על כמה טיעונים.

קרוב לוודאי שמעבר לדמוקרטיה במדינות ערביות עלול לערער את היציבות הפנימית בהן. במציאות החברתית השוררת בעולם הערבי כינון דמוקרטיה יביא לשחרור כוחות שונים שיתכתשו ביניהם. המוכנות המעטה לפעולה בדרכים דמוקרטיות יכולה לגרום לכך שהתפקוד של המוסדות שיוקמו יהיה לקוי ויפגע בסדר וביעילות הדרושים לרווחת התושבים. ערעור היציבות ישפיע גם על האזור. במצב הנוכחי של המזרח התיכון, שהוא עתיר סכסוכים ועתיר נפט, היציבות בו היא אינטרס עליון לא רק במישור האזורי אלא גם במישור הגלובלי.

סביר מאוד שאם המשטרים האוטוריטריים הנוכחיים יפלו, אלה שיעלו במקומם לא יהיו תנועות ליברליות אלא תנועות אסלאמיות ואולי גם אסלאמיסטיות. לכך תהיה השפעה שלילית בתוך המדינה על מצבם של המיעוטים ועל מעמד האישה, וייתכן שבסופו של יום גם על שרידותה של הדמוקרטיה עצמה. קרוב לוודאי שמשטר אסלאמי יחולל עימותים עם המערב ואין ספק שיחריף את הסכסוך עם ישראל – והמקרה של איראן הוא הוכחה לכך.

יתר על כן, בנסיבות הקיימות היום, טובת הכלל מחייבת לא פעם קבלת החלטות אשר על פי הלכי הרוח בציבור לא היו עוברות בהליך דמוקרטי. דוגמה בולטת היא עשיית השלום עם ישראל: ללא סמכותם האוטוקרטית של סאדאת וחוסניין, חווי השלום של מצרים וירדן עם ישראל לא היו נחתמים. בדיעבד המהלכים האלה זכו לאישור של רוב הציבור, אך הצבעה דמוקרטית מלכתחילה לבטח הייתה מונעת אותם.

בעולם הערבי עצמו יש הגורסים שהשלטון האוטוקרטי על כל חסרונותיו עדיין עדיף על החלופה שמשמעותה לדעתם הוא "פּוֹצֵ'א וּפְתָנָה" - תוהו ובוהו וסכסוכי דמים. כמוכן, תנאי הם מתנים לכך שהשלטון האוטוקרטי הזה ינהג בצדק, ויש מהם המזכירים כי עוד לפני כמאה שנים אמר השיח' הנערץ מוחמד עבדה כי המשטר הנכון הוא זה של רודן נאור.

ואולם מול הטיעונים האלה יש טיעוני נגד כבדי משקל. אציין להלן שניים מהם הקשורים לצורכי אנוש בסיסיים: האחד הוא "התפתחות אנושית" (human development), והשני - "כבוד האדם" (human dignity).

התפתחות אנושית. המושג הזה התגבש בשנים האחרונות בחשיבה העולמית, והוא אחד ממושגי היסוד בדו"חות האו"ם על מצב האדם, הכוללים דו"חות מקיפים ונוקבים על החברה הערבית. על פי התפיסה הזו, "רווחתן של חברות נמדדת לא רק על פי מדדים חומריים וכלכליים אלא גם על פי תהליך 'התפתחות האנושית' שאותו אי אפשר להשיג ללא הגשמת שלושה תנאים: הרחבת טווח הבררות העומדות בפני הפרט; שיפור כישוריו ותפקודיו; ופתיחת הזדמנויות בפניו בתחומי החברה, הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות. כלומר, על בני האדם להיות מסוגלים להשפיע באופן פעיל על התהליכים המעצבים את חייהם" (UN, Arab Human Development Report, 2002).

לא ניתן אפוא למדוד את התקדמותן של חברות ושל מדינות על פי מדדים חומריים בלבד, כמו סטטיסטיקות על התל"ג או על הצריכה לגולגולת. המצב של חברה או של מדינה נקבע באמצעות מערכת של מרכיבים התלויים זה בזה, בהם פתיחות לעולם, רכישת ידע, פלורליזם, אינדיווידואליזם, רציונליזם, חופש מחשבה ומערכת משפט עצמאית. אם לא מתממשים כל המרכיבים של המערכת הזאת, קשה לצפות להתפתחות מדעית וטכנולוגית, ליכולת הייצור להתחרות במירוץ הקשה המתנהל בעידן הגלובליזציה, לעלייה בתוחלת החיים ולשיפור באיכות החיים. הדמוקרטיה היא חלק בלתי נפרד מן המערכת הזאת. לא ניתן להשיג את כל היעדים האלה אם מתעלמים מן הצורך בדמוקרטיה. אם הדמוקרטיה אינה מושגת, לא יושגו גם היעדים האחרים, והתוצאה תהיה פיגור מתמשך.

כבוד האדם. המשטרים הטוטליטריים - הן המאופקים יותר והן אלה המכבידים את אכפם - פוגעים כולם בכבוד האדם. לתושבי מדינות אוטוריטריות אין כל הגנה מפני מעצר שרירותי. מערכת המשפט, האמורה לתת הגנה לאזרח, משרתת במשטרים כאלה את השלטון. האינטלקטואלים מושפלים מכיוון שאין נותנים להם ביטוי עצמי מלא, משתיקים את קולם, ולעתים גם מוקיעים אותם כבוגדים ומכניסים אותם לבתי סוהר. הבעת תהילה למנהיגי המשטרים היא חובה שכופים אותה ברחוב, בבתי הספר ובתקשורת. בני אדם שאינם משתייכים למפלגה, לעדה, לשבט או למגדר הנכונים סובלים מקיפות. את כל אלה באה הדמוקרטיה למנוע.

לא כולם בעולם הערבי משלימים עם מצב העניינים הזה, והדרישה לדמוקרטיזציה עולה מכיוונים שונים. אצביע כאן על שלוש הקבוצות העיקריות המרימות את קולן:

אינטלקטואלים ליברלים, ארגוני אופוזיציה ותנועות אסלאמיות. האינטלקטואלים הליברלים קיימים בחברה הערבית הוגי דעות אשר אימצו ערכים ליברליים, והם פועלים באומץ רב להפצתם. על שום דבקתם ברעיונות הנאורות הם מכונים כיום "תנוירין" (מן המילה נור - אור). המדובר בפרטים, ולא בתנועות מאורגנות. אלה אנשים בודדים שספגו בצורה זו או אחרת את ערכי המערב, ומאמינים שניתן לעשות את התיקון של חברתם על פי הערכים האלה בלי שתותר על זהותה. הם מסתמכים על העידן הליברלי בתולדות מצרים כהוכחה לכך שהדבר אפשרי. בכתביהם הם מטיפים לרציונליזם, לפתיחות לעולם, לסובלנות, לפלורליזם, לביקורת עצמית, לחילוניות (במשמעות של הפרדת הדת מן המדינה), לזכויות אנוש, לשחרור האישה, וכמובן למסגרת העשויה לאפשר כל זאת - הדמוקרטיה. מטבע הדברים הם מוקיעים את הפונדמנטליזם ואת האלימות שהוא מחולל, ורובם תומכים בשלום עם ישראל.

מספרם של התנוירין מועט והשפעתם מוגבלת. אין להם שורשים עמוקים בעם. הם טרף קל לאלה המבקשים להשתיקם - אם מחוגי השלטון ואם מן התנועות האסלאמיות. בשל הלחץ הזה עוזבים רבים מהם את מדינותיהם, והם פעילים כיום בגרמניה, בצרפת, בבריטניה ובארצות הברית - בעיקר באוניברסיטאות. הם כותבים שם ספרים חשובים, אלא שאיש אינו קורא אותם בעולם הערבי. עם זאת יש להם חשיבות בכך שהם מציגים בבהירות את החלופה הדמוקרטית-ליברלית ומציבים אותה באופן מגובש על סדר היום הערבי.

ארגוני אופוזיציה. מפלגות ועמותות אזרחיות תובעות דמוקרטיזציה תוך שהן מותחות ביקורת על השלטונות - זאת כאשר הדבר אפשרי בתנאי הפיקוח השוררים בכל מדינה. הדמוקרטיה היא נושא מרכזי בתביעותיהם מכמה טעמים: משום שלעצם המושג יש לגיטימיות בחברה, משום שהיא ממקדת אשכול שלם של תביעות ומשום שכל הישג שיושג בתחום הזה יאפשר להם לקדם את מעמדם. בשונה מן האינטלקטואלים הליברלים, ארגוני האופוזיציה אינם פורסים יריעה פרוגרמטית רחבה אלא מתמקדים בדרישות מעשיות ספציפיות: ניטור מהימן של הבחירות, תיקונים בסעיפים מסוימים בחוקה, הנהגת צמצום בסמכויות השליטים, שחרור עצירים פוליטיים וכדומה.

חולשתם נעוצה בכך שהפרמטרים לפעילותם מוכתבים על ידי השלטונות. כשהם חורגים מן הגבולות המוצבים להם, אוסרים מנגנוני הביטחון את פעיליהם, משתיקים את עיתוניהם וסוגרים את משרדיהם. גם התמיכה העממית בהם אינה נרחבת. להפגנות שהם מארגנים, ברשות או שלא ברשות, באים מעטים. מכל מקום, הם יכולים לזקוף לזכותם מדי פעם שיפורים מסוימים בזכויות הפוליטיות.

התנועות האסלאמיות. גם התנועות האסלאמיות דורשות דמוקרטיזציה. הרף המגבלות המוטלות על פעילותן של התנועות האלה, הן מהוות כוח משמעותי בחברה הערבית. יש להן שורשים בעם ואידיאולוגיה אותנטית. הן מפעילות מערכות גדולות של השפעה באמצעות מסגדים, אגודות צדקה ומגננוני תעמולה. התנועות האסלאמיות נחשבות כיום לחלופה האמיתית למשטרים הקיימים.

בנסיבות הקיימות כיום התנועות האלה אינן חזקות דיין כדי לבצע מהפכה אלימה, ולכן הן מבקשות לחזק את כוחן באמצעות האפיק הדמוקרטי. מכאן דרישותיהן להיות מוכרות כמפלגות הזכאיות להשתתף בבחירות בזכות עצמן. הן למדו מן הניסיון כי ככל שהבחירות חופשיות יותר, מועמדיהן נוחלים הצלחה רבה; הדמוקרטיה פועלת לטובתן.

לתביעות של התנועות האלה ניתנת תמיכה מצד חוגים ליברליים במדינה ומחוצה לה. הללו טוענים כי אי אפשר לאחוז את החבל בשני קצותיו - אי אפשר לדגול בדמוקרטיה ליברלית ולהדיר מן הזירה הפוליטית תנועות שיש להן בסיס עממי נרחב. פעיל "החברה האזרחית" ד"ר אברהמים סעד אל-דין בולט כיום בין הדוגלים בעמדה הזאת.

אולם קיימת בעייתיות בתביעותיהן של התנועות האסלאמיות לדמוקרטיזציה. יחסן העקרוני לדמוקרטיה, שהיא תוצר של תרבות המערב, הוא אמביוולנטי במקרה הטוב. כך, למשל, נכשל לפני זמן מה ניסיונם של "האחים המוסלמים" במצרים לנסח מצע רשמי של התנועה משום שהגורמים השמרניים התנגדו לעקרונות הליברליים שנכללו בטיטה בדבר סדרי הממשל, הסטטוס של המיעוטים וזכויות האישה. התנועות האסלאמיות חשופות לחשד שתמיכתן בדמוקרטיה היא תועלתנית גרידא, כאמצעי לחזק את כוחן בלבד, ואין להן מחויבות אמיתית למשנת הדמוקרטיה. יש המייחסים להן את האסטרטגיה של "אדם אחד, קול אחד, פעם אחת", היינו, שאם תאפשר להם הדמוקרטיזציה לעלות לשלטון, הדמוקרטיה עצמה תהיה הקורבן הראשון של המשטר שיקימו.

נשאר עדיין החלופה של זרם האסלאם הליברלי. הזרם הזה מושך תשומת לב אדירה הן במדינות האסלאם והן במדינות המערב. הוא נוצר עוד במאה התשע עשרה, בעקבות המגעים הראשונים עם תרבות המערב, ומאז הוא מבטא את רעיונותיו המתקדמים בעבודות רבות שכתבתן ופרסומן נמשכות היום. טיעונו מסתמכים על המקורות המוסלמיים של האסלאם שלהם הם נותנים פרשנות חדשה ברוח ליברלית. בדרך הזאת הם משייכים לאסלאם עקרונות כמו פלורליזם, פרלמנטריזם ושוויון. ואולם בכך טמונה גם חולשתה של האסכולה הזאת, שכן היא מחדירה אמיתות המיובאות מבחוץ אל תוך מערכת האמורה להיות פולית ובעלת מונופול על האמת. הייבוא הזה נעשה תוך הכחשה ותוך דבקות בטענה כי הכול כלול באסלאם מראשיתו. בעיקרו של דבר זהו זרם של אסלאם ליברלי ולא של ליברליזם אסלאמי.

ואולם, דווקא בשל כך סיכוייו של הזרם הזה טובים. חרף הסתירות שבתורתו הוא מציע נוסחת עבודה מעשית שהיא היחידה המסוגלת להוליך רפורמות ולקדם דמוקרטיה באופן שיתקבל על דעתם של המוסלמים. כבר כיום משתמשים המשטרים הערביים בטיעונים של האסלאם הליברלי בנוקטם בצעדים הבאים לרכך במעט את האוטוריטריות של משטריהם. ייתכן שהמגמה הזאת תתרחב בעתיד.

מצודת הערביות עומדת על תלה – משטר, אפוזיציה ודעת קהל בסוריה

אייל זיסר

מבוא: תחילת תקופת כהונתו השנייה של הנשיא בשאר אל-אסד

ב-27 במאי 2007 התקיים בסוריה משאל עם לאישור מועמדותו של בשאר אל-אסד לתקופת כהונה שנייה של שבע שנים כנשיא המדינה. על פי תוצאות המשאל, שפורסמו יומיים לאחר מכן, זכה בשאר לתמיכתם של 97.62 אחוזים מהמצביעים, עלייה מתונה לעומת 97.24 אחוזי התמיכה שזכה בהם במשאל העם הראשון, שבע שנים קודם לכן.¹ לתוצאות האלה אין, כמובן, כל משמעות שכן משאלי עם בסוריה לאישור מועמדותו של הנשיא אינם אלא הצגה מאורגנת בידי השלטונות, שבינה ובין תהליך דמוקרטי כמקובל במדינות מערביות מתוקנות אין ולא כלום.

ובכל זאת משאל העם שימש בבחינת תזכורת לעובדה המפתיעה כשלעצמה שבשאר אל-אסד הצליח לשרוד בכסאו וכי שלטונו נראה יציב מתמיד, יציב יותר משהיה לאורך חלקים ניכרים משנות כהונתו הראשונות, ובוודאי שהרבה יותר משהיה שבע שנים קודם לכן, עת נכנס לתוך נעליו הגדולות של אביו חאפז אל-אסד שהלך לעולמו. אחרי הכול השנים האלה היו מן הקשות שידע המשטר הסורי בעשורים האחרונים במהלכם התמודד עם סדרה של אתגרים, שחלקם מהותיים ליציבותו ואף לעצם קיומו, ובהם אפשר למנות שניים. האחד, מבית – אתגר או איום מצד גורמים אסלאמיסטיים, חלקם רדיקליים, ולצדם גם כוחות ליברליים, אשר ביקשו לקרוא תיגר על המשטר הסורי תוך ניצול חילופי הדורות בצמרתו וגם קשייו מחוץ. האתגר השני, מחוץ – חריף וחמור יותר מזה מבית עד כדי איום על יציבותו של המשטר ואף על עצם קיומו – מצד ארצות הברית ולצדה ישראל, וגם מצד מדינות מערב אירופה ומדינות ערביות כמו מצרים וערב הסעודית, המשתייכות לציר המתון הפרו-מערבי באזורנו.

הצלחתו של בשאר לשרוד בשלטון לנוכח האתגרים האלה שמה קץ לוויכוח שליווה את שנותיו הראשונות בכס הנשיאות, ויכוח שבמרכזו עמדו שתי שאלות: האחת, באיזו מידה יצליח בשאר להיכנס לנעליו הגדולות של אביו ולשלוט באופן יעיל בסוריה ובד בבד לנטרל את הגוורדיה הוותיקה, מקורבי אביו שנותרו בתפקידי

מפתח בתוככי הצמרת הסורית לאחר הסתלקותו; והשנייה – אולי ביתר שאת – באיזו מידה יעלה בידי של בשאר לשרוד בשלטון לאורך ימים, זאת לנוכח שורה ארוכה של אתגרים מבית ומחוץ שהמשטר הסורי ניצב לפניהם ואשר את חלקם "קיבל בירושה" מהתקופה שקדמה לעלייתו של בשאר לשלטון.²

כך או כך, סימני השאלה סביב בשאר התפוגגו עם השנים והיום מקובל לראות בו שליט יעיל שבידיו המפתח לקבלת ההחלטות בדמשק. הצלחתו של בשאר לשרוד בשלטון גם שמה קץ לאמונתו של הממשל האמריקאי, בראשותו של ג'ורג' בוש הבן במיוחד בשנים 2003-2006, כי יוכל באמצעות הפעלת לחץ – בעיקר רטוריקה חריפה ובוטה לצד סנקציות כלכליות ומדיניות מוגבלות – להניע את בשאר לשנות את דרכו ומדיניותו ואולי גם להביא לידי ערעור יציבותו של משטרו. עם זה דומה כי כמו במקרה של אביו לפניו, הצלחתו של בשאר לשרוד בשלטון יותר משהיא מעידה על יכולתו ובעיקר על איכותו כשליט, יש בה כדי להעיד על יריביו ואויביו. שהרי כמו אביו בשעתו זכה גם בשאר מן ההפקר ונהנה ואף הרוויח מן הטעויות שעשו יריביו – הממשל האמריקאי בהנהגתו של ג'ורג' בוש וממשלתו של אהוד אולמרט – ובעיקר מחוסר האונים שהם הפגינו כלפיו. אלא שבדומה לתקופת נשיאותו של אסד האב, את מחיר הצלחתו של אסד הבן לשרוד בשלטון שילמה ומשלמת המדינה הסורית ובראש ובראשונה שילמו ומשלמים, אזרחיה.³

אמנם סוריה היא מופת ליציבות ולאיתנות שלטונית, אך בה בעת נותרה מדינה נחשלת ומפגרת השרויה בקיפאון כמעט מוחלט בכל תחומי החיים, ובעיקר בתחומי החברה והכלכלה. פיגור, נחשלות וקיפאון אלו המאפיינים את סוריה גובים מאזרחיה מחיר יקר יותר מבעבר לנוכח הפער ההולך ונפער – בתחומים של קדמה טכנולוגית אך גם ברמת החיים – בינה ובין שאר חלקיו של העולם המודרני והמתקדם. ואכן, היו סורים שהתנחמו בעובדה שהמשבר הכלכלי העמוק שאליו נקלע העולם בשלהי שנת 2008 פסח על מדינתם. כך, למשל, הבורסה לניירות ערך בדמשק נפתחה ב-10 במרץ 2009 ולכן ממילא לא רשמה הפסדים כלשהם בעת שיאו של המשבר, אבל ברור כי נחמה זו היא מעין נחמה פורתא. יתר על כן, סימני השאלה המרחפים מעל עתידו של המשטר הסורי בהנהגת בשאר לא נעלמו.⁴

בשבע השנים האחרונות נזרעו זרעי פורענות חדשים שעשויים להוליד בעתיד אתגרים מורכבים שעמם ייאלץ המשטר להתמודד. זרעים אלו לא בהכרח טמונים בטעויות שעשה בשאר דוגמת השבר ביחסיו עם וושינגטון ועם מדינות ערב המתונות, או חיסולו, ככל הנראה בידי הסורים, של ראש ממשלת לבנון רפיק אל-חרירי, חיסול שעלה לדמשק באובדנה של לבנון ובהקמת ועדת חקירה בין לאומית ובעקבותיה גם הקמת בית דין בין לאומי. המדובר הוא בראש ובראשונה בהתקרבותו של בשאר לאיראן, כדי הפיכתה של סוריה מבעלת ברית של טהראן לבת חסותה התלויה בה לקיומה ולביטחונה הלאומי. סוריה מפיקה מן הברית הסורית-איראנית רווחים ברורים בטווח הקצר, אבל מחירה עשוי להיות גבוה ובלתי נסבל בטווח

הארוך. קולות אזהרה לנוכח ההימור על הסוס האיראני נשמעו, אגב, מתוך סוריה עצמה, ואפילו מתוככי מעגלי השלטון בדמשק. אלו קראו להידברות עם המערב שתחליף את סוריה מהלפיתה האיראנית ותסייע לה לבנות את כלכלתה העומדת על פי תהום בשל הידלדלות מאגרי הנפט של המדינה שתורגש כבר בשנים הקרובות. עם זה, לא ברור באיזו מידה מייצגים קולות אלו את הלכי הרוח בסביבתו הקרובה של בשאר והאם החלטתו לחדש את שיחות השלום עם ישראל בתחילת שנת 8002 הייתה קשורה לרצונו להרחיב את מרחב התמרון הסורי. כך או כך, ברור כי נשיא סוריה הוא זה שיקבל את ההחלטה בנוגע לעתידה של סוריה ואת המחיר ישלמו, כרגיל, תושביה.

המאבק על סוריה: רקע היסטורי

במרוצת שנים רבות, ולמעשה מאז זכתה המדינה הסורית בעצמאותה מידי שלטון המנדט הצרפתי באפריל 1946 ועד לעלייתו של חאפז אל-אסד לשלטון בנובמבר 1970, היה נהוג לראות בסוריה סמל ומופת למדינה חסרת יציבות פוליטית, זאת בשל חילופי השלטון התכופים שהתחוללו בה והפכו בשנות הארבעים, החמישים והשישים של המאה העשרים לסימן ההיכר הבולט של החיים הפוליטיים במדינה. יתר על כן, למשקיף מבחוץ, אך גם לאזרחיה של סוריה עצמה, נצטיירה סוריה כמדינה הנתונה לא רק במאבק תמידי ובלתי פוסק על השליטה בה, אלא גם על דרכה ומדיניותה בזירה האזורית והבין לאומית, ואולי עוד לפני הכול, במאבק על עצם קיומה. במילים אחרות, מאבק הנוגע לשאלת יכולתה להוסיף ולהתקיים כישות מדינתית עצמאית ולגיטימית.⁵

עד אמצע שנות השישים של המאה הקודמת עמדו במוקד המאבק על סוריה ארבע תפיסות עולם שונות שהתחרו על לבות תושבי המדינה:

1. פאן ערביות – תפיסה שבשמה נאבקה מפלגת הבעת' על השלטון בסוריה. ביסוד תפיסה זו עמדה מחויבות ללאומיות הערבית וממילא לזהותה הערבית של סוריה, וכן גם רצון להביא לאחדות כל-ערבית, שבה גם לסוריה יהיה חלק חשוב.
2. פאן סוריות – תפיסה שעניינה מחויבות ללאומיות טריטוריאלית סורית ורצון להביא לידי כינון מדינה סורית גדולה שתתרע על מרחביה של סוריה ההיסטורית או הגיאוגרפית. תפיסה זו יוצגה בידי המפלגה הלאומית הסורית (הפ.פ.ס.).
3. קומוניזם – תפיסה שאותה ייצגה המפלגה הקומוניסטית ושעניינה היה – בהקשר הסורי – מאבק לצדק חברתי, לשחרור מעול האימפריאליזם המערבי ולסילוק שרידי נוכחותו באזור. תפיסה זו הייתה כרוכה במחויבות פוליטית ואידיאולוגית לברית המועצות כמודל לחיקוי ולהזדהות.
4. פאן אסלאם, ולכל הפחות, גישה אסלאמית – תפיסה שאותה ייצגה תנועת

האחים המוסלמים בסוריה, ושביסודה המחויבות לזהות האסלאמית של סוריה ואולי אף רצון להפוך מדינה זו למדינת הלכה מוסלמית.

תפיסות אלו, שאפשר להגדירן רדיקליות, ביטאו ללא ספק את הלך הרוח ששלט בחיים הציבוריים הסוריים באותה התקופה וביסודו גישה אנטי מערבית עמוקה ומושרשת. כל אחת מההשקפות הבליטה וביטאה כוחות חברתיים שעמדו מאחוריה וביקשו לעשות את דרכם – בעזרתה – אל מרכז הבמה הפוליטית בסוריה. מובן מאליו שמבין השקפות אלו נפקד מקומה של השקפת עולם מערבית דמוקרטית וליברלית, סחורה שלא היה לה דורש בשיח הציבורי ובקרב דעת הקהל הסורית של אותן השנים.

בהקשר זה ראוי להזכיר כי סוריה כוננה בידי שלטונות המנדט הצרפתי בשלהי שנות העשרים של המאה העשרים כרפובליקה פרלמנטרית. צורת משטר זו זכתה לתמיכה בקרב האליטה הסורית של אותן שנים, אליטה שהתבססה על משפחות הנכבדים העירוניות בעיקר בדמשק ובחלב ששלטו בחיי החברה והכלכלה במרחב הסורי זה מאות בשנים. אלא שכוחה של אליטה מסורתית זו הלך ונחלש ועד מהרה היא איבדה את השלטון ליריביה מקרב הכוחות העולים בחברה הסורית, בני עדות המיעוטים ובני אזורי הכפר והפריפריה שנמנים עם העדה הסונית. כוחות אלו אימצו רעיונות רדיקליים כפלטפורמה לניעות חברתית ופוליטית בחברה הסורית, וממילא דחו את הדמוקרטיה המערבית הליברלית כשיטת המשטר הרצויה להם.

אחת מבין המפלגות שהתחרו על מעמד והשפעה בסוריה הייתה מפלגת הבעת' והיא זו שניצחה לבסוף. המפלגה תפסה את השלטון בסוריה בהפיכה צבאית במאוס 1963 ומאז היא שולטת שם ביד רמה. ניצחונה של מפלגת הבעת' במאבק זה מקורו בכמה סיבות ואנו נמנה כאן את העיקריות שבהן. ראשית, מצעה של הבעת' תאם את רחשי לבה של החברה הסורית שאימצה ברובה את הזהות הלאומית הערבית ואת הפאן ערביות כתפיסת עולם, זאת בניגוד גמור למשל למפלגה הלאומית הסורית, שנתפסה כמפלגה אנטי ערבית ושמייסדה, אנטון סעאדה, יצא לא אחת בהתקפות חריפות נגד הערביות. שנית, מפלגת הבעת' נמנעה – על אף אופייה החילוני – מלהכריז מלחמת חורמה על האסלאם, וממילא מלהציג עצמה כאנטי מוסלמית. זאת בניגוד למפלגה הלאומית הסורית שחרתה על דגלה את המאבק בדת, בין שבנצרות ובין שבאסלאם. ואכן, מישל עפלק, מייסדה של מפלגת הבעת' ביקש אמנם לדחוק את האסלאם ממעמדו המרכזי בחיי המדינה, בחיי החברה ובחיי הפרט, ובכל זאת הוא התייחס אליו בכבוד וכאל נדבך חשוב במורשתם התרבותית של הערבים, מה שאי אפשר לומר על משנתו של סעאדה ועל ממשיכי דרכו במפלגה הלאומית הסורית.⁶

אלא שגם הפיכת הבעת' של 1963 לא הביאה עמה מנוחה ורגיעה לסוריה, שכן בשנים שלאחר עלייתה לשלטון נקלעה המפלגה למאבק כוחות חריף בתוך שורותיה שלה. מאבק זה התנהל בין חבורת קצינים צעירים, רובם בני עדות המיעוטים,

שכונתה "הוועדה הצבאית" (אל-לג'נה אל-עסכריה) ואשר עמדה מאחורי ההפיכה, לבין מישל עפלק וצלאח אל-דין אל-ביטאר ותומכיהם, מייסדיה ומנהיגי הוותיקים של המפלגה, אליהם הצטרפו אנשי צבא חברי מפלגה ובעלי תפקידים בהיררכיה המפלגתית שבאו ברובם ממעמדות הביניים העירוניים הסוניים. כרגיל בסוריה היו למאבק זה מספר פנים: פן גילי, פן אידיאולוגי, ואף פן חברתי-כלכלי. מצדו האחד של המתרס ניצבה חבורה של קצינים צעירים, רובם מאזורי הכפר והפריפריה או מקרב עדות המיעוטים. חבורה זו שנודעה בכינוייה "נאו-בעת" אימצה תפיסות רדיקליות בתחום המדיני ובעיקר בתחומי החברה והכלכלה (סוציאליזם על פי הדגם המזרח אירופאי). עד מהרה היא החלה תובעת מהפך חברתי וכלכלי מידי ונמרץ ברוח תפיסותיה, במטרה להביא לשיפור במצבם של המגזרים החברתיים שאותם ייצגה.

בפברואר 1966 הוכרע המאבק לאחר הפיכה, עם ניצחונו של פלג הנאו-בעת' על יריביו. ואולם, מדיניותם הרדיקלית של שליטיה הצעירים וחסרי הניסיון של סוריה בתחומי החברה, הכלכלה אבל גם בתחום מדיניות החוץ, נתבררה עד מהרה כמנותקת מן המציאות וכהרת אסון. מדיניות זו הרחיבה את השסע בחברה הסורית ועוררה מגזרים נרחבים באוכלוסייה ובראשם החוגים האסלאמיים להתנגד למשטר ביתר שאת. מדיניות החוץ של חבורת צעירים זו דחקה את סוריה לבידוד בעולם הערבי ואף דרדרה את האזור כולו ותרמה לידי מלחמת ששת הימים. התבוסה הכואבת והמשפילה שנחלה סוריה במלחמה בישרה את ראשית סופו של משטר הנאו-בעת' בסוריה. עד מהרה נתגלעה מחלוקת בצמרת הסורית בין אנשי הצבא בהנהגתו של ממלא מקום שר ההגנה אז, חאפט' אל-אסד, שהעדיפו מתינות ויישוב דעת לנוכח המציאות הקשה מבית ומחוץ אליה נקלעה סוריה, ובין נציגי הפלג האזרחי, חברי המפלגה ונציגי הביורוקרטיה המפלגתית והממשלתית בהנהגת צלאח ג'דיד – בן עדתו של אסד אם כי משבט אחר – שדבקו בגישתם הקיצונית והמתלהמת. בעימות שהגיע אל שיאו בשנים 1969-1970 גבר אסד – שהצבא וכוחות הביטחון עמדו לימינו – על יריביו ותפס את השלטון במדינה. בפעם הראשונה נשלטה סוריה בידי מוקד כוח אחד שלא חלק את השלטון עם שותפים ואף נותר למעשה ללא מתחרים או יריבים.

עלייתו של חאפט' אל-אסד לשלטון פתחה תקופה חדשה בתולדותיה של סוריה. אסד השכיל לכונן במדינה מרכז שלטוני עוצמתי והעניק למדינה יציבות פוליטית שכמותה לא ידעה בעבר ואשר אפשרה לו לקדם מדיניות פנים וחוץ שבזכותה השיגה סוריה הישגים לא מעטים הן בבית הן בזירה האזורית והבין לאומית. ואכן, בהנהגתו של אסד האב הפכה סוריה למעצמה אזורית בזעיר אנפין, שביקשה השפעה ואף שליטה על המרחב שמסביב לה: ירדן, לבנון וגם הפלסטינים. אבל ביוני 2000 הלך חאפט' אל-אסד לעולמו ועם מותו ירש את מקומו בנו, בשאר, ולרגע נדמה

היה כי הסתלקותו איימה לפתוח מחדש את המאבק על סוריה שלכאורה הסתיים משתפס אסד האב את השלטון במדינה שלושים שנה קודם לכן.⁷

דרכו של בשאר בשלטון 2000-2007

עלייתו של בשאר לשלטון ביוני 2000, על אף שהייתה צפויה, עוררה סימני שאלה לא מעטים באשר ליכולתו של השליט הצעיר וחסר הניסיון להיכנס לנעליו הגדולות של אביו המנוח, ולשרוד בשלטון. ואכן, תהיות בנוגע למידת השליטה האפקטיבית של בשאר בסוריה וליכולתו לקיים בה לאורך זמן את שלטון השושלת האסדית, נשמעו מצדם של חוקרים ומומחים בתחום. בוטה מכולם היה אורי לובראני, מתאם הפעולות מטעם ממשלת ישראל בלבנון, אשר הכריז ביוני 2000 כי לדעתו בשאר לא ישרוד בשלטון יותר מחצי שנה. אחרים הצביעו על הגוורדיה הוותיקה שנתרה בצמרת המשטר הסורי עוד מימי אסד האב ובראשה אישים כסגן הנשיא עבד אל-חלים ח'דאם ושר ההגנה מצטפא טלאס, כמי ששולטים בפועל בסוריה ובשאר אינו אלא בובה בידיהם.

אלא שבינתיים חלפו כבר שמונה שנים שבמהלכן הפך בשאר אט אט לשליטה האפקטיבי של סוריה, ושלושה סימנים מעידים על כך:

ראשית, מן הקבוצה הוותיקה שנתרה בצמרת הסורית לאחר הסתלקותו של האפט' אל-אסד לא נותר איש. רוב חבריה הגיעו לגיל פרישה, יצאו לגמלאות ונמוגו מן הזירה הפוליטית. יוצא דופן מביניהם הוא סגן הנשיא או, עבד אל-חלים ח'דאם, שערך בדצמבר 2006 לפריז משם הוא מוסיף לתקוף את המשטר הסורי, אבל לא זוכה להצלחה רבה וגם לא לתמיכה. אחרי ככלות הכול, ח'דאם היה בעבר מעמודי התווך של המשטר האסדי ולפיכך קשה לו לשכנע את דעת הקהל הסורית כי גילה לפתע שהמשטר שהוא עצמו היה עד לא מכבר בשר מבשרו, המיט אסון על המדינה.

שנית, רוב אנשי הקצונה הבכירה המשמשים היום בתפקידי מפתח במדינה – מפקדי יחידות הצבא וכוחות הביטחון – מונו בידי בשאר לתפקידיהם במהלך השנים שחלפו מאז תפס את השלטון. מכאן אנו למדים שבשאר הצליח ליצור, ולו גם באופן חלקי, את אותו הקשר של פטרון-לקוח שאפיין את קשריו של אביו עם מפקדי צבאו ועם ראשי מנגנוני הביטחון במדינה. זאת ועוד, בשאר מינה גם את מרבית אנשי הצמרת הפוליטית הסורית לתפקידיהם – שרי הממשלה, הפקידות הבכירה והנהגת מפלגת הבעת' – וממילא גם הם נאמנים לו וסמוכים על שולחנו. שלישית, למרות ידיעות חוזרות ונשנות על אודות מתח ששורר במשפחת אסד, לא נראה כי מי מבני המשפחה חותר תחת בשאר או יכול לשמש חלופה לשלטונו. מבחינה זו שומרת המשפחה האסדית על לכידותה. מדובר בעיקר באסף שופת,

בעלה של אחותו של בשאר, בושרא, אשר עמד בראש מחלקת הביטחון הצבאי, גוף ביטחון הפנים החשוב במדינה, ובשנת 2009 אף קודם לתפקיד סגן הרמטכ"ל, ונוסף עליו מאהר אל-אסד, אחיו של הנשיא, קצין בכיר בדיוויזיית משמר הרפובליקה, כוח עלית המגן על המשטר בדמשק.

אפשר אפוא לומר שכל הסימנים מלמדים כי בשאר הוא מי שקיבל במהלך השנים האחרונות את כל ההחלטות במדינה שעניינן דרכה ומדיניותה של דמשק הן בסוגיות פנים הן בסוגיות חוץ. בהחלטות אלו משתקפות ללא ספק המחויבות של בשאר למורשתו ולדרכו של אביו, אך מתגלה גם טביעת האצבעות של בשאר שמעידה בעיקר על איפוק וזהירות אך לעתים גם על העדר ניסיון, נמהרות ואף על התנהלות לפי תחושות בטן וללא מחשבה מראש.

בשאר בשלטון – מאזן ההישגים והכישלונות

מאזן ההישגים והכישלונות של שנות כהונתו של בשאר הוא אפוא מורכב ואינו חד משמעי. אמנם בשאר שרד בשלטון, אך שמונה השנים הראשונות היו שנים קשות למשטרו ומן הסתם גם לו עצמו. מבית, נכשל בשאר בניסיונותיו לחולל שינוי של ממש במציאות הסורית. ניסיונו לאפשר פתיחות פוליטית במדינה – גם אם מוגבלת – "האביב של דמשק" – הסתיים בתבוסה מביכה מבחינתו. ואכן, בשנים האחרונות חזר המשטר לנקוט צעדי דיכוי חריפים נגד מתנגדיו ומבקריו ומבחינה זו שבה סוריה ונסוגה לימיו של האפט' אל-אסד. גם בתחום הכלכלי הייתה הצלחתו של בשאר מוגבלת. המציאות הכלכלית בסוריה עודנה עגומה ומדינה זו היא מהנחשלות בעולם בכל האמור בקדמה מדעית וטכנולוגית, וממילא גם בכל האמור ברמת החיים של תושביה. ניסיונותיו של בשאר להינתק מהמורשת הסוציאליסטית ולקדם כלכלה חופשית עלו יפה רק בחלקם, ומכל מקום נראה כי בלי פריצת דרך בקשרים עם המערב לא צפוי שתחול התקדמות כלשהי בתחום זה. הנחמה היחידה היא כי היום המצב טוב יותר מזה הצפוי בעוד מספר שנים, משיאולו לחלוטין עתודות הנפט ההולכות ומידלדלות של סוריה. לצד האתגר הכלכלי ראוי לציין כי המשטר הסורי מתמודד כיום עם רדיקליזם אסלאמי המרים ראש בפעם הראשונה זה שנים. יש להניח כי המצב הכלכלי המחמיר יביא לידי התעצמותו של אתגר זה שמתבטא כבר עתה בסדרה של מעשי טרור המכוונים נגד המשטר ואשר מאחוריהם עומדות קבוצות אסלאמיות רדיקליות.⁸

מחוץ, המציאות האזורית והבין לאומית שאתה נאלץ בשאר להתמודד נתגלתה גדולה מכפי מידותיו. פרוץ האנתיפאדה הפלסטינית באוקטובר 2000 ובעקבותיה חידוש הלחימה בין ישראל ובין ארגון חזבאללה בדרום לבנון; המלחמה בטרור בתגובה לפיגועי ה-11 בספטמבר 2001; ולבסוף, כיבוש עיראק בידי ארצות הברית, כל אלה התבררו כסופה עזה שפגיעתה בסוריה הייתה קשה. בשאר בחר

להתייצב מול הסופה ולא להרכין ראש והתוצאה הייתה שבר עמוק עד כדי נתק ביחסיו עם ממשלו של ג'ורג' בוש בארצות הברית; משבר ביחסיו עם מערב אירופה ובראש ובראשונה עם צרפת, הפטרון שלו בראשית דרכו; משבר ביחסיה של סוריה עם בעלות בריתה הערביות לשעבר, ערב הסעודית ומצרים, ולבסוף, וחמור מכל, אובדנה של לבנון והסתבכות מביכה ומסוכנת בפרשיית רצח ראש ממשלת לבנון, רפיק אל-חרירי בפברואר 2005, העלולה להביא בכירים סורים אל בית משפט בין לאומי שעל הקמתו החליטה מועצת הביטחון בשנת 2007. ספק אם בשאר בחר מדעת בעימות עם ארצות הברית. נראה כי מצא עצמו נגרר אחר האירועים והגיב להם תגובה אימפולסיבית ואמוציונאלית, שהיה בה הימור כלשהו. בכך מוטט בשאר את מערכת הצירים העדינה שכונן אביו בזירה הבין ערבית והבין לאומית, צירים שאיזו זה את זה: הציר הסורי-אירופי כמשקל נגד לציר הסורי-אמריקאי שאותם איזן הציר הסורי-מצרי-סעודי, וכך הלאה.

עם זה, למרות אתגרים חריפים אלו מבית ומחוץ, בשאר שרד בשלטון וגם עתה לא מסתמן איום מידי וממשי ליציבות שלטונו ואף לעצם קיומו. הישג זה הוא בזכות כמה גורמים:

ראשית, חולשתו היחסית של בשאר לא מעוררת התנגדות ומאפשרת לשמר על אש קטנה לחצים ומתחים בתוככי המשטר. ייתכן שאם במקומו של בשאר היה עומד אדם כוחני ואלים, הוא היה מעורר התנגדות שהייתה מביאה לידי רתיחה, ואת זה מונעת אישיותו המינורית של בשאר. עובדה היא שלמרות צעדי הדיכוי הקשים שנוקט בשאר בסוריה עצמה, אין הוא מעורר פחד מצמית כפי שעורר משטרו של אביו לפניו.

שנית, אופייה של המערכת הסורית שהפכה למערכת מורכבת וסבוכה של מוסדות בירוקרטיים ושל כוחות צבא, שכל ניסיון לגייסם נגד השליט הוא משימה כמעט בלתי אפשרית. אחרי הכול, לביצוע הפיכה נדרש תיאום בין מאות קצינים – מפקדי יחידות צבא וגופי ביטחון – וזאת בניגוד למצב ששרר בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, שבהן הייתה הפיכה צבאית כרוכה בהנעת כמה מאות חיילים בסך הכול לעבר הבירה דמשק.

שלישית, בעיותיה של סוריה מבית אינן אקוטיות חמורות לפי שעה ובייחוד לא בעיות החברה והכלכלה. מכאן שלפי שעה אין הן מאיימות איום של ממש על יציבותו של המשטר. גם קבוצות טרור אסלאמיות רדיקליות שהחלו לפעול נגד המשטר הן עדיין בחיתוליהן, ומנגד תנועת האחים המוסלמים, התנועה האסלאמית החשובה והשורשית ביותר בסוריה, לא התאוששה מהמכה שהנחית עליה המשטר בראשית שנות השמונים.

אך מעל לכול, לידיו של בשאר משחקת העובדה כי אין בסוריה ומחוצה לה חלופה של ממש לשלטונו. כל אזרח סורי יודע כי נפילתו של בשאר פירושה עלייתם של כוחות אסלאמיסטיים רדיקליים, זאת בהעדרו של עמוד שדרה חילוני בעל

משמעות בחברה הסורית; או לחילופין התרסקותה של המדינה הסורית למציאות של כאוס וטרור דוגמת המצב בעיראק בעקבות כיבושה בידי ארצות הברית; או דוגמת המציאות בלבנון, מדינה העומדת על ספה של מלחמת אזרחים.

זאת ועוד, דומה שלמרות המחיר הכבד ששילם בשאר בזירת החוץ בשל קריאת התיגר שלו על ארצות הברית ונכונותו להצטרף לציר הרשע לצד איראן וצפון קוריאה, הרי שמבית, ברחוב הסורי, מדיניות זו זוכה לפופולריות ומביאה לו תמיכה. ואכן, הרושם הוא כי מעמדו של בשאר ושל משטרו התחזק מאז שנת 2005. שכן אם מארס 2005 היה לו נקודת שפל משגורשו הכוחות הסוריים מלבנון והוקמה ועדת חקירה בין לאומית לרצח רפיק אל-חריירי שעד מהרה הפנתה אצבע מאשימה אל דמשק, הרי שאוגוסט 2006, כלומר סיומה של המלחמה בלבנון, היה נקודת התאוששות וזינוק קדימה. כך, לכל הפחות, נתפסו הדברים בדמשק.

אחרי הכול, הסתבכותה של ארצות הברית בעיראק וכישלונה של ישראל להכריע את החזבאללה במלחמת לבנון השנייה, החלישו את שתי יריבותיה העיקריות של סוריה וחיוקו את בשאר שנראה לפתע כמי שהימר על הסוס הנכון. דומה כי הצלחתו של בשאר לשרוד ואף לבסס את מעמדו בעוצה לא מעט בטעויות שעשו יריביו, והיא בעיקר תוצאה של חוסר הנחישות וההססנות שהפגינה כלפיו ארצות הברית. ואכן, אם קיווה מישהו בווינגטון כי איומי הסרק של הממשל האמריקאי יעשו רושם על מישהו בדמשק, התברר כי טעה. למעשה נקודת הזמן היחידה שבה נאותה דמשק להקשיב לארצות הברית הייתה מיד עם כיבוש עיראק בידי האמריקאים באביב 2003, כאשר סוריה הייתה עוד נתונה להשפעת הרושם של הניצחון האמריקאי הסוחף ומשוכנעת כי היא הבאה בתור ברשימת החיסול של ג'ורג' בוש. אלא שמאז ורמו מים רבים בנהר הברדא בלב דמשק, וסוריה חשה בטוחה הרבה יותר.⁹

בין אופציה ליברלית לאופציה אסלאמית

האופציה הליברלית

הקשיים שעמם נאלץ להתמודד המשטר הסורי בהנהגתו של בשאר אל-אסד, לכל הפחות בראשית דרכו, הביא להתעוררותם של כוחות חבויים אסלאמיים ולמרבה הפליאה אף רפורמיסטיים וליברליים, אשר ביקשו לנצל את מה שנתפס בראשית שנות האלפיים כחולשה של המשטר ושל העומד בראשו.

לאחר שנים רבות שבהן כבדה ידו של השלטון הסורי על מתנגדיו, הופתעו רבים למשמע קולות ליברליים בסוריה שקראו לכינונה של דמוקרטיה ליברלית. ואכן, בעיצומו של חורף 2000 בדמשק התחלפו לפתע עונות השנה ומוג אוויר אביבי במשמעותו הפוליטית – "האביב של דמשק" – נחת על העיר ובעצם על סוריה כולה. לראשונה מאז תפסה מפלגת הבעת' את השלטון בסוריה במארס 1963, החלו

נשמעים קולות רמים של אינטלקטואלים ואישים מתחומי החברה והכלכלה שדרשו לכוון משטר דמוקרטי וליברלי בסוריה במקום משטר הבעת' השולט במדינה ביד רמה זה קרוב לארבעים שנה.

ברחבי סוריה אף צצו עשרות פורומים פוליטיים וחברתיים שביקשו לקדם סדר יום רפורמיסטי ואף ליברלי ודמוקרטי. יש לציין כי בשאר הוא שעודד את הקמתם של פורומים תרבותיים ופוליטיים שבהם התנהלו, באווירה פתוחה יחסית, דיונים שעסקו בין השאר בצורך בקידום הדמוקרטיה בסוריה. תמיכתו לכאורה של בשאר בתופעת הפורומים עודדה אנשי רוח בסוריה להתיר את חרצובות לשונם ולמתוח ביקורת על השיטה הפוליטית הנהוגה במדינה. הללו פרסמו למשל סדרה של עצומות, ועל אחת מהן חתמו קרוב לאלף מאנשי הרוח הבולטים במדינה. כמה מאנשי רוח אלו אף הקימו מסגרת רעיונית-פוליטית ושמה "הוועדות לכינון חברה אזרחית", שנועדה לקדם את רעיון החברה האזרחית בסוריה. העובדה כי בסוריה יש אלפי משכילים המוכנים להתגייס למען אג'נדה ליברלית היא, כמוכן, בעלת משמעות.

אלא שמגמה זו של פתיחות נבלמה עד מהרה, ובאמצע שנת 2001 מצא עצמו בשאר מוביל - או שמא נדחף להוביל - את מתקפת הנגד של המשטר הסורי בתומכי הרפורמות. אלה הוצגו עד מהרה בידי דוברי המשטר ואף בידי בשאר עצמו כ"סוכני המערב, שכל מטרתם היא ערעור היציבות הפנימית בסוריה מבית, בשירות אויביה של המדינה". בשיאה של מתקפת נגד זו הורה המשטר לסגור את כל הפורומים שצצו ברחבי סוריה בראשית ימי שלטונו של בשאר, ואף השליך לבית המעצר אחדים מפעילי מחנה הרפורמות שהשמיצו ביקורת חריפה נגד המשטר.¹⁰ האביב קצר הימים של דמשק עורר, מטבע הדברים, עניין מחקרי רב. אפשר להמעיט במשמעות שיש לייחס לו, שכן אחרי ככלות הכול המשטר הסורי הצליח בתוך זמן קצר להביא אביב זה אל קצו. ובכל זאת אפשר וראוי להתחקות אחר שורשיה של תופעה זו, שההיקף והעוצמה שבהם פרצה אל מעל לפני השטח מלמדים לכאורה על קיומו של זרם חשיבה חילוני ליברלי בסוריה, שקשה למצוא כדוגמתו במדינות ערביות אחרות. זרם זה נטוע עמוק בחיים הציבוריים הסורים, גם אם הרים ראשו רק בשנים האחרונות. דברים דומים אפשר לומר גם על לבנון, שכנתה של סוריה ממערב, שהייתה עדה "לאנתפיאדת העצמאות" בחודשיה הראשונים של שנת 2005, אירוע שהעיד אף הוא על זרמי עומק בחיים הציבוריים הלבנוניים הלבנונית, וזרמים השואבים את השראתם ממעיינות של חשיבה ליברלית ודמוקרטית.

ובכל זאת הקלות היחסית שבה הצליחו השלטונות להביא את "האביב של דמשק" אל קצו, לכל הפחות קצו הזמני, הייתה נעוצה בראש ובראשונה בעובדה שחבורת שוחרי הרפורמות אשר עמדה מולם הייתה מפולגת ומפוצלת והתקשתה להגיע לתמימות דעים באשר לסדר היום שאותו ביקשה לקדם. נראה גם שמידת התמיכה הציבורית שממנה נהנו אנשי החבורה הייתה מצומצמת, ופעילותם לא דיברה ללבו

של הציבור הסורי שהיה טרוד רובו ככולו בבעיותיו הכלכליות. ולבסוף, פעילותו של מחנה הרפורמות החלה בעקבות פרוץ האנתיפאדה הפלסטינית והתערערות יחסי סוריה וארצות הברית. הזעם העממי ברחוב הערבי בכלל וברחוב הסורי בפרט, הקשה על תומכי הרפורמות שביקשו, בסיכומו של דבר, לקדם רעיונות מערביים מובהקים לצאת נגד המשטר הסורי שמדיניותו האנטי-ישראלית – ואף זו האנטי-מערבית – היטיבה דווקא לשקף את הלכי הרוח של הרחוב הערבי.

כיוון שכך, יש להטיל ספק אם לכוחות רפורמיסטיים אלו יש אחיזה של ממש בתוככי סוריה. ואכן, זיהויים עם ארצות הברית מרתיע רבים בסוריה לעלות על העגלה הליברלית, שכן איש מבין האפוזיציונרים אינו רוצה, כפי שהסביר אחד מהם, להגיע לשלטון רכוב על טנק אמריקאי. מכאן עולה אפוא המסקנה כי הליברליזם אמנם נוכח במידה מסוימת בחיים הציבוריים בסוריה ובעיקר בקרב האליטה האינטלקטואלית, וכנראה הרבה יותר משבעיראק, ובכל זאת לאופציה הליברלית לא יהיה עתיד ללא כוח חיצוני תומך ומגבה שיהיה נכון להקזיז מדמו, ליתר דיוק מדם חייליו, למענה.

האופציה האסלאמית

על הרקע הזה הופנו העיניים אל הכוחות האסלאמיים במדינה ואכן, תזכורת לנוכחותם בסוריה היא התרבותן של תקריות אלימות החל משנת 2004 ואילך, בין תאים פונדמנטליסטיים הפועלים בהשראת ארגון אל-קאעדה ובין כוחות צבא וביטחון סוריים. תקריות אלו העידו הן על התחזקות רגשות אסלאמיים הן על קיומה של תשתית אסלאמיסטית בקרב הציבור הסורי, על אף שקשה לאמוד את היקפה. יתר על כן, לצד התגברות הטרור האסלאמי ראוי להצביע על מגמה של אסלאמיזציה של הרחוב הסורי שנודע בעבר בחילוניותו. ובכל זאת הכוחות האסלאמיים בסוריה אינם מאורגנים די הצורך לאתגר את המשטר, מה עוד שתקריות אלימות שהתרחשו בשנים האחרונות מעידות על עוצמת הנזק הטמונה בהן וגם על האיום הפוטנציאלי שיש בהן ליציבותו של המשטר הסורי.

ראוי לשוב ולהזכיר כי בין השנים 1976–1982 התנהל בסוריה מרד נגד המשטר, שבשיאו דומה היה כי בכוחם של המורדים להביא לנפילתו של השלטון וכי ימיו ספורים. אבל בסופו של דבר המרד האסלאמי דוכא ביד רמה בידי המשטר הסורי וכישלונו יכול להעיד על כמה מהמגבלות וחולשות היסוד של האסלאם הפוליטי בעולם הערבי של ימינו. כישלון זה נעוץ בראש ובראשונה בכישלונם של החוגים הדתיים הרדיקליים לפרוץ את מעגל תומכיהם המסורתי למגזרי אוכלוסייה נוספים, בייחוד לרבים מקרב אנשי הדת עצמם, שחלקם הסתייגו מן המרד האסלאמי; וחשוב מכך, ל"שילוש הקדוש" של אינטלקטואלים; מעמד הביניים העירוני, ובעיקר חוגי העסקים; ולבסוף, קציני הצבא. בכל המגזרים האלה, וכמובן גם במגזר הכפרי הסוני, נותרה אחיזתו של משטר הבעת' הסורי איתנה כשהייתה. יתר על כן, דומה

שהקושי שעוררו המבנה והאופי של החברה הסורית בקרב החוגים הרדיקליים, לא פחת עם השנים. הרבגוניות העדתית וועוד יותר משקלם הגובר של בני עדות המיעוטים במערכות החיים בסוריה, יוסיפו גם בעתיד לשמש מכשול לכל ניסיון של חוגי הדת לנסות את כוחם ולקרוא תיגר על הסדר הפוליטי והחברתי במדינה.¹¹ על אף כל הקשיים האלה, ההופכים לכאורה תחייה מחדש של האסלאם הרדיקלי, כל שכן השתלטות על סוריה לבלתי אפשרית, אי אפשר להתעלם מן התהליכים החברתיים-כלכליים המתחוללים במדינה זו בעשורים האחרונים ותורמים לשינוי פניה של החברה הסורית. כידוע משטר הבעת' הסורי נשען על תמיכתה של האוכלוסייה הכפרית – בין שבני העדה הסונית ובין שבני עדות המיעוטים. בעבר השכיל המשטר לשלב אוכלוסייה זו בתחומי החיים בסוריה, ובעיקר במערכת הביטחונית-צבאית ובמערכת הפוליטית. שילוב זה אפשר לבני הכפר קדמה וביצוע חברתית שכמותן לא ידעו בעבר. בני הכפר ואזורי הפריפריה גמלו מצדם למשטר כשהעניקו לו את תמיכתם בשעותיו הקשות, למשל במהלך המרד האסלאמי שבו שרר שקט כמעט מוחלט באזורים הכפריים גם באזורים הסוניים. אלא שתהליך העיור המואץ שמתחולל בסוריה בשנים האחרונות מאיים להפוך את הקערה על פיה, שכן המוני המהגרים מן הכפר אל הערים הגדולות שוב אינם חשים כל מחויבות למשטר הבעת'. בשל הקושי בשילובם במערכות החיים בערים הגדולות נידונים מהגרים אלו לחיי עוני, דלות ומצוקה המעוררים בקרבם תחושות ניכור כלפי מוסד המדינה וממילא כלפי המשטר השולט בה, ומעוררים את השיבה אל הדת.

בינתיים נראה שהמשטר הסורי משכיל להתמודד עם תהליך האסלאמיזציה של החברה הסורית, וזאת בזכות נכונותו לעשות עליו מעטה אסלאמי ולשתף פעולה עם חוגי הדת ובלבד שלא יקראו עליו תיגר ויעניקו לו לגיטימציה דתית. השאלה היא, כמובן, האם גישה זו תאפשר חיים בצוותא לאורך ימים בין משטר הבעת' ובין החוגים האסלאמיים הרעבים לכוח ולהשפעה והפועלים במרץ להשלטת הצביון האסלאמי על חיי הפרט, החברה והמדינה. אלו, כך נראה, עדיין לא אמרו את המילה האחרונה ובכל משבר עתידי העשוי לפרוץ בסוריה, למשל על רקע חברתי-כלכלי, הם עשויים לשוב ולמלא תפקיד משמעותי, בהיותם היום כוח הנהגה ממשקל וממעמד הולכים וגוברים בקרב מגזרים חשובים של האוכלוסייה.

על הרקע הזה אפשר להבין מדוע פועל היום ארגון האחים המוסלמים - שמנהיגיו יושבים, אגב, בלונדון – להכניס תחת כנפיו את כל כוחות האופוזיציה בסוריה, ובהם גם כוחות אופוזיציה ליברליים. למשל, התנהלו מגעים בין האחים המוסלמים ובין עבד אל-חלים ח'דאם הגולה בפריז ומבקש להציע אלטרנטיבה לאומית ערבית למשטר בסיוע גורמי אופוזיציה ליברליים ואסלאמיים. אלא שכמו במקרה של המהפכה האסלאמית באיראן בשנת 1979, עלולים הכוחות הליברליים ואף הכוחות הלאומיים הערביים לגלות כי הנמר האסלאמי שעל גבו הם מבקשים לרכוב אינו נמר של נייר כלל ועיקר. אגב, ייתכן מאוד שנמר אסלאמי זה לא יהיה רק האחים

המוסלמים, אלא גם תנועות אסלאמיות רדיקליות יותר השואבות את השראתן מהסלפיה וביתר שאת מן הוהאביה.

בין כך ובין כך, המשטר הסורי פועל כדי לדחוק ולדכא עוד את האחים המוסלמים, ארגון הנהנה עדיין מתמיכה נרחבת, גם אם חבויה, בקרב הציבור הסורי, ולעומת זאת הוא מאיר פנים או לכל הפחות בוחר להתעלם מצמיחתם של תאים פונדמנטליסטיים הפועלים בהשראת ארגון אל-קאעדה. פגיעתם של אלו אמנם כואבת – שורה של פיגועי טרור רבי נפגעים שאירעו ברחבי סוריה במרוצת השנים האחרונות – אך עדיין מדובר בפגיעה נקודתית ומוגבלת בניגוד לאיום מצד האחים המוסלמים המייצגים קהל רחב בהרבה – איום שהוא משמעותי ומסוכן הרבה יותר, ובוודאי שבטוח הארוך.¹²

הקשר עם איראן – סוריה בין וושינגטון לטהראן

משעלה בשאר לשלטון הופצו ברחבי סוריה כרוזות ובהן נראה אביו כשלצדו דמויות מוקטנות של בשאר ושל אחיו המנוח, באסל. כרוזות אלו העידו על ניסיונו של בשאר להיסמך על הלגיטימיות של אביו ושל אחיו. כמה שנים לאחר מכן נתלו כרוזות חדשות ודמותו של בשאר הפכה לדמות המרכזית מבין בני משפחת אסד. בעקבות המלחמה בלבנון בקיץ 2006 הופצו בסוריה כרוזות חדשות והפעם נראתה בהן דמותו של בשאר בצל דמויותיהם של נשיא איראן, אחמדינג'אד, ושל מזכ"ל חזבאללה, חסן נצראללה. כל זאת, אגב, בד בבד עם בואם של למעלה ממיליון וחצי פליטים עיראקים, חלקם שיעים, לסוריה והשתקפותם בה.¹³

על הרקע הזה החלו דובריו של המשטר ובראשם השגריר בושינגטון עמאד מוצטפא והשגריר בלונדון סאמי אל-ח'ימי, וכמובן שר החוץ הסורי וליד מעלם, במתקפת הסברה שעניינה הצהרות חוזרות ונשנות בדבר רצונה של סוריה לשפר את יחסיה עם ארצות הברית ואף לכונן שלום עם ישראל. זאת כדי להביא לידי שינוי דרך ומגמה בסוריה, כלומר השגת שיפור במצב הכלכלי ובעיקר ניתוק מחיבוך הדוב עם איראן. דוברים אלו חוזרים ומדגישים כי לשם כך לא נדרש אלא שינוי במדיניות ארצות הברית כלפי סוריה, כלומר הפחתת הלחץ מדמשק, התייחסות אליה כאל שותפה שוות זכויות, וכמובן השבת רמת הגולן לידיה ואולי גם את השליטה בלבנון.¹⁴

קשה לדעת עד כמה הצהרות אלו משקפות את הלך רוחו של בשאר. זה האחרון בחר לשגר למערב מסרים של ידידות לצד מסרים אחרים המאיימים באופן בוטה על ישראל ומזהירים שכדי להתמודד עמה סוריה תאמץ את האופציה הצבאית, ליתר דיוק תנקוט את שיטת ההתנגדות (מקאומה), בדיוק כמו חזבאללה בלבנון או החמאס בשטחי הרשות הפלסטינית. בה בעת החל בשאר לאיים על מדינות המערב והזהיר שסוריה תמלא תפקיד שלילי באזור – ברשות הפלסטינית, בעיראק ובלבנון

- אם ארצות הברית לא תיענה לתביעותיה. בלבנון עצמה כבר עברו הסורים מזמן מאיומים למעשים ועל כך מעידה רשימה ארוכה של פוליטיקאים לבנונים שחוסלו, לפחות מקצתם, בידי שליחיה של סוריה. מבחינה זו איומו של בשאר על מזכ"ל האו"ם באן קי-מון בשלהי שנת 2007, שסוריה תצית את האזור אם יקום בית דין בין לאומי שיבקש לשפוט בכירים סורים, כבר מתממש הלכה למעשה. בשאר נבנה, אגב, גם ממדיניותה הצינית של מוסקבה באזור. רוסיה אינה ברית המועצות ויש הבדלים של ממש בין המטרות והאינטרסים של מוסקבה בהנהגת פוטין ומדוודב לבין מוסקבה של חרושצ'וב וברז'נייב. ואולם מתוך רצון לקדם את מעמדה האזורי, לתקוע מקלות בגלגליה של וושינגטון בכל מקום על פני הגלובוס, ובעיקר מתוך רצון ציני למלא את קופתה, נתגייסו הרוסים לספק בשנים האחרונות את צרכיה הצבאיים של סוריה, ובשאר השתדל לנצל לתועלתו הלך רוח זה במוסקבה.

סיכום

במהלך שנות שלטונו הפך בשאר אט אט לשליטה הבלתי מעורער של סוריה. יתרה מזו, הוא אינו נהנה מהיוקרה ממנה נהנה אביו וגם נראה שאינו מעורר בקרב תושבי סוריה לא את הכבוד ולא את הפחד שעורר אביו. אמת, המשטר הסורי עומד בשנים האחרונות לפני שורה של אתגרים הנוגעים ליציבותו. בסוריה נשמע קולם של כוחות ליברליים כפי שלא נשמע מעולם, אך בעיקר ניכרת התחזקות במעמדם של הכוחות האסלאמיים ההולכים ודוחקים את מפלגת הבעת' מאחיזתה ההיסטורית והמסורתית בחברה הסורית. ואולם המשטר הסורי עודנו יציב ונהנה ככל הנראה מתמיכתה של האוכלוסייה החוששת מפני הבאות, ולכן מבקשת לדבוק בקיים. יתרה מזו, בהעדר חלופה אחרת ובזכות מדיניות פופוליסטית אנטי מערבית ואנטי ישראלית, בשאר יושב לבטח על כסאו. דומה כי מעל לכול זכה בשאר מן ההפקר, דהיינו מטעויותיהם ומכישלונותיהם של יריביו ששיחקו לידיו והפכו אותו לגיבור הרגע של הרחוב הערבי, השליט היחיד שלא כורע ברך ולא משתחוה לארצות הברית.

על הרקע הזה התקבלה בדמשק בחירתו של ברק אובמה לנשיא ה-44 של ארצות הברית יפות בשביעות רצון, ובשאר אל-אסד אף הודרו לשלוח מברק ברכה לנשיא הנבחר.¹⁵ בבירה הסורית היו גם מי שביקשו לראות בבחירה משום ראשיתו של עידן חדש ביחסי שתי המדינות, עידן אשר יישען, כך קיוו בדמשק, על דיאלוג ולא על שימוש פזיז בכוח וכן גם על גילוי של כבוד ואמפתיה לעניין הערבי, מתוך ניגוד למדיניותו של ג'ורג' בוש אשר נתפסה בדמשק כעוינת ותוקפנית. אחרי הכול היה זה ברק אובמה אשר הביע במהלך מערכת הבחירות שלו תמיכה בנייהול בדיאלוג עם יריבותיה של ארצות הברית, ובהן גם סוריה, כתחליף לשימוש בכוח.

עדיין מוקדם להעריך לאן תוביל בחירתו של אובמה את יחסי סוריה וארצות הברית. אחרי הכול גם בחירתו של ג'ורג' בוש לנשיא בנובמבר 2000, עוררה בסוריה התלהבות רבה, מתוך תקווה שהנשיא הנבחר יהיה משוחרר מהשפעתו של הלובי הישראלי שהקיף, לדעת הסורים, את הנשיא ביל קלינטון ואולי אף שלט בו. הסורים קיוו שבוש הבן ילך בעקבות אביו, ויקדם דיאלוג אינטימי סורי-אמריקאי. דומה, עם זה, שאובמה – ואגב, גם ג'ון מקיין אילו נבחר לנשיא – יהיה משוחרר מאכזבות, מתסכולים וממשקעי השנים האחרונות ביחסי שתי המדינות, חלקם משקעים אישיים, דבר שיקל עליו לנהל דיאלוג עם הסורים במטרה להניע אותם לשנות את מדיניותם בשאלות בעלות חשיבות לארצות הברית – שאלת עיראק, שאלת הסכסוך עם ישראל ושאלת לבנון.

לשיפור שאולי יבוא ביחסי ארצות הברית וסוריה, קדם שיפור דרמטי ביחסיה של סוריה עם מדינות האיחוד אירופה. ממצב של נתק כמעט מוחלט ובידוד הפכה סוריה לשחקן מחזור, שהכול באירופה חפצים ביקרו. שיפור זה במעמדה של סוריה באירופה נזקף לזכותם של שלושה גורמים עיקריים: האחד, חידוש שיחות השלום, על אף שבינתיים מדובר בשיחות בלתי ישירות בתיווך תורכי, בין ישראל ובין סוריה במאי 2008; השני, התרומה הסורית להשגת הסכם דוח'א בסוף מאי 2008, הסכם שהביא לרגיעה זמנית במתיחות בלבנון; והשלישי, שיקולים פנים-אירופיים, ובהם למשל חילופי אישים – בעיקר החילופים בארמון האליזה בין ז'ק שיראק וניקולא סרקוזי – שהפכו את הדיאלוג עם סוריה לאפשרי ואף לרצוי.

סוריה שבה אפוא למרכז הבימה האזורית והבין לאומית כמדינה שהכול חפצים ביקרה, ולכל הפחות כמדינה שהכול מבינים את חשיבות ההידברות עמה. אלא שבעבר החמיצה סוריה שוב ושוב את ההזדמנויות שנפתחו לפניה לשינוי המציאות האזורית – וגם הפנים-סורית – מן היסוד. כישלון או החמצה אלה היו נעוצים בהססנותה של דמשק, זהירותה והפסיביות המאפיינת את התנהלותה מאז ומעולם. אבל ההחמצה הייתה נעוצה גם בעובדה שלמעשה סוריה לא ביקשה ללכת לשום מקום, אלא רצתה לכל היותר לשמר ולהבטיח את הסטטוס קוו במדינה, היינו את יציבות משטר הבעת' שבראשו עומדת שושלת אסד. מטרה זו שאותה הגשים בשאר במלואה במהלך השנים שחלפו מאז עלה לשלטון, תוסיף ותעמוד לנגד עיניו גם בשנים הבאות.

הערות

1. סאנא (סוכנות הידיעות הערבית הסורית), 28 במאי 2007; לתוצאות משאל העם של שנת 2000 ראו סאנא, 11 ביולי 2000.

2. עוד על אודות דימויו של בשאר בראשית דרכו ראו אייל זיסר, בשם האב, בשאר אל-אסד: שנים ראשונות בשלטון (תל אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2004), עמ' 7-11, 51-59.
3. ראו ריאיון של המחבר עם דייוויד לש, תל אביב, 3 ביוני 2009. דייוויד לש הוא מחבר הביוגרפיה על אודות בשאר אל-אסד *David W. Lesch, The Lion of Damascus, Bashar al-Asad and Modern Syria* (New Haven: Yale University Press, 2005).
4. ראו תשרין, 27 במרץ 2009.
5. ראו פטריק סיל, סוריה, המאבק לצמרת (תל אביב: מערכות, 1965).
6. ראו Eyal Zisser, "The Syrian Phoenix — The Revival of the Syrian Social National Party in Syria," *Die Welt Des Islam*, Vol. 47, No. 2 (2007), pp. 188–206.
7. אייל זיסר, פניה של סוריה, הברה, משטר ומדינה (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2003).
8. ראו אייל זיסר, בשם האב, עמ' 213-248.
9. ראו Eyal Zisser, "Where Is Bashar al-Assad Heading," *Middle East Quarterly*, Vol. 15, No. 1 (Winter 2008), pp. 35–41; "An Israeli Strike on Syria," *Middle East Quarterly*, Vol. 15, No. 3 (Summer 2008), pp. 57–62; "Syria's Diplomatic Comeback: What Next?," *Mediterranean Politics*, Vol. 14, No. 1 (March 2009), pp. 107–113.
10. ראו Eyal Zisser, "A False Spring in Damascus," *Orient*, Vol. 44 (1/03), pp. 39–63.
11. עוד על אודות התפתחותה של תנועת ה"אחים המוסלמים" בסוריה ראו Umar F. Abd-Allah, *The Islamic Struggle in Syria* (Berkeley: Mizan Press, 1983); אייל זיסר, "תנועת האחים המוסלמים בסוריה בין השלמה למאבק" בתוך: מאיר ליטבק (עורך), אסלאם ודמוקרטיה בעולם הערבי (תל אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1997), עמ' 96-122; אייל זיסר, "אסלאם ומדינה בסוריה תנועת ה"אחים המוסלמים" ומשטר הבעת' – לקראת דרך חדשה," המורה החדש, כרך מ"ב (תשס"א), עמ' 67-86. ראו עוד Hana Batatu, "Syrian Muslim Brethern," *MERIP*, Vol. 12, No. 110, pp. 12–20, 34; Raymond A. Hinnebusch, *Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria — Army, Party, and Peasant* (Boulder, Colorado: Westview, 1990), p. 281.
12. ראו Eyal Zisser, "Syria: the Ba'th Regime and the Islamic Movement — Stepping on a New Path?," *The Muslim World*, Vol. 95, No. 1 (January 2005), pp. 67-80.
13. ריאיון של המחבר עם דיפלומט מערבי המשרת בדמשק, (תל אביב, 23 ביוני 2009).
14. ראו Eyal Zisser, "Syria's Diplomatic Comeback: What Next?," *Mediterranean Politics*, Vol. 14, No. 1 (March 2009), pp. 107–113.
15. סאנא, 25 בינואר 2009.

הכורדים בעיראק: בניין לאום במדינת-לאום כושלת

עפרה בנג'י

חששות מהתחזקות הכורדים

בשנת 2004, שנה אחרי תום מלחמת המפרץ השנייה התבטא הסופר העיראקי השיעי סלים מטר באומרו כי "למרבה הצער, [כורדים] רבים ממשיכים לאמץ את התפיסה הלאומית הגזענית שמזינה התעמולה הלאומית הכול-יכולה על שואה (הולוקוסט) מנופחת וקדושה. התעמולה [הכורדית] הזאת רוויה איבה ושנאה כלפי האחר, העיראקי או הערבי, הטורקי, או האיראני.¹ מטר, המייצג את הורם הערבי-עיראקיטי, משקף בדבריו את חרדת הערבים מהתחזקות הכורדים במפנה המאה העשרים ואחת, שיש מי שתיארו אותם כסרטן בלב האומה העיראקית.

אמנם העולם התוודע זה כבר לשיח הפוליטי הערבי המשקף את החששות הכבדים של מדינות ערביות רבות ממה שמכונה "הסהר השיעי", אבל לאמתו של דבר בה בעת מתפתח שיח אחר המלמד על פחדים גדולים לא פחות מהתנועה הלאומית הכורדית. הטענה המרכזית העולה מן השיח הזה היא שהכורדים משתמשים בתוצאותיהם הרות האסון של אירועי חלבג'ה ומבצע האנפאל, שהתרחשו באביב-קיץ 1988 ובמהלכן נטבחו מאות אלפי כורדים על ידי משטר הבעת', כדי להקים את "אימפריית כורדיסטאן הגדולה [המשתרעת] מהמפרץ הערבי ועד אלכסנדרטה" שלחופי הים התיכון.² הכורדים מואשמים בכך שבדומה ליהודים שהשתמשו בשואה כדי להקים את מדינת היהודים, הם מבקשים לעשות מהלך מעין זה בעיראק. בה בעת מוזהרים הכורדים שלא זו הדרך להשיג את מטרם, משום שלדעת מתנגדיהם כל ניסיונותיהם הקודמים לקיים ולו גם נסיכויות אוטונומיות קטנות נחלו כישלון חרוץ וגרמו לאסונות ולמלחמות. מוטב אפוא לכורדים שיחזרו לטפח זהות כורדית נפרדת וידבקו בזהות עיראקית מרכזית אחת.³ לפי מטר סיסמת הכורדים צריכה להיות: "אומת עיראק ראש לכול...וכן לזהות העיראקית".⁴

הביקורת הקשה שמטיחים בכורדים מטר ואחרים השותפים לדעתו, אינה יכולה לטשטש את העובדה כי טראומת חלבג'ה ואנפאל אכן הייתה נקודת מפנה בתולדות הכורדים. יותר מעשרים שנה חלפו מאז הטבח, פרק זמן שיכול לשמש לנו אבן בוחן להתפתחות התנועה הלאומית הכורדית וליצירת זהות כורדית שונה ונפרדת מהזהות העיראקית.⁵

מאמר זה מבקש לבחון את השינויים המהפכניים שהתחוללו בכורדיסטאן העיראקית בעשור האחרון של המאה העשרים ובעשור הראשון של המאה העשרים ואחת. אלה נבעו בראש ובראשונה מגיבוש זיקה לאומית כורדית שאינה מזוהה בהכרח עם האליטות השליטות. יש לזכור שגם התפתחותם של חברה אזרחית ודעת קהל חזקים דיים מאלצים לעתים את ההנהגה השלטת להיענות ללחצים של הנשלטים.

תהליכי הבניית זהות כורדית

שינויים רבי משמעות התחוללו בשני העשורים האחרונים בשלושה מעגלים – במעגל הפנימי העיראקי, במעגל האזורי ובמעגל הבינלאומי. שינויים אלה יש בהם להסביר את המהפך שעברו הכורדים בפרק זמן זה והיו ממיעוט נרדף הנלחם על עצם קיומו לקבוצה בעלת לכידות גבוהה יחסית, שיש לה היכולת להכתיב את קצב האירועים וההתפתחויות הפוליטיות לא רק בכורדיסטאן העיראקית אלא בעיראק כולה. השינוי הבולט הראשון הוא היחלשותה האיטית של המדינה העיראקית הריכוזית, היחלשות שהחלה במלחמת המפרץ הראשונה והגיעה לשיא עם התמוטטותה במלחמת המפרץ השנייה. השינוי השני הוא התמוטטות ברית המועצות והגוש המזרחי כולו והקמתן של מדינות חדשות על חורבותיהם, מדינות ששימשו דוגמה לחיקוי על ידי הכורדים. השינוי השלישי ובעל המשמעות הרבה ביותר לכורדים הוא חדירתה הזוחלת של ארצות הברית לעיראק, חדירה שהחלה ב-1991 והסתיימה ב-2003 בכיבוש המדינה. בד בבד התחולל שינוי ביחסה של ארצות הברית כלפי הכורדים.

הפעם, בניגוד לפרשיות היסטוריות אחרות, ידעו הכורדים לנצל את חלון ההזדמנויות שנקרה בדרכם כדי לקדם את עניינם. המשימה החשובה ביותר הייתה הבניית זהות לאומית כורדית נפרדת מעיראק, שהתאפשרה הודות לאוטונומיה שהעניקה להם ארצות הברית – במתכוון ושלא במתכוון – בשנות התשעים של המאה הקודמת. בהבניית הזהות הזאת יש אפוא לטראומות של חלבג'ה והאנפאל תפקיד מרכזי.

אמצעי אחד, המשמש דוגמה וסמל להבניית הזהות הכורדית, הוא אתר ההנצחה שהוקם בחלבג'ה. לא זו בלבד שהוא נועד להנציח את האירוע שפגע בכורדים של עיראק, אלא הוא גם ביטוי חזותי לפזורה הכורדית על חמש זרועותיה. מטרתם של הכורדים היא גם להשתמש באירוע לצורך הנחלת העניין הכורדי לעולם הרחב. כך לדוגמה במרץ 2008, יום השנה העשרים לטבח בחלבג'ה ומבצע האנפאל, התקיימו טקסים וסימפוזיונים במקומות שונים בעולם ובהם גם בארצות הברית, בגרמניה ובשווייץ לציון האירוע. המילה אנפאל עצמה שפירושה שלל והיא שמה של הסורה

השמינית בקוראן, הפכה לביטוי שגור ובלתי נפרד כל כך מהשיח הפוליטי הכורדי היוםיומי עד כדי כך שנגזר ממנה הפועל אַנְפֵּל ומשמעותו ביצוע טבח ושם תואר מואנְפֵּל, כלומר מי שביצעו בו טבח. זאת ועוד, ממשלת כורדיסטאן עצמה אף הקימה משרד מיוחד בראשות שרה ששמו משרד אל-מואנפלין, כלומר נפגעי מבצע אנפאל. עם זאת, ג'נאר סעד עבדאללה, מי שהחזיקה בתיק אל-מואנפלין, סירבה למשל להיות נוכחת בהוצאתו להורג של חסן עלי אל-מג'יד (המכונה אל-כימאוי) שהיה אחראי למבצע, בטענה שהדבר עלול להתפרש כמעשה נקם בערבים.⁶

בהקשר זה ראוי לציין שיש בקרב הכורדים מי שקוראים לנטוש את מעמד הקורבן שאימצו לעצמם הכורדים, ולעבור לשיח ומעש פרו-אקטיביים שמטרתם להוביל את העם הכורדי לעצמאות כיתר עמי האזור.

אמצעי אחר להבניית הזהות הכורדית הוא כמובן פיתוח השפה הכורדית והנחלתה בבתי הספר ובמוסדות ההשכלה הכורדיים. בעוד שבעבר נכפה על הכורדים ללמד ערבית במוסדות הללו, הרי היום החינוך הוא על טהרת הכורדית. ראייה לכך הוא הדור החדש של כורדים שאיננו יודע ערבית. מרצה אחד באחת האוניברסיטאות הסביר את ההתרחקות מהערבית באומרו: "חיינו בסכסוך עם הערבים במשך אלף וארבע מאות שנה. שפתם היא שפת העינויים".⁷ בתוך כך, עיראקים מהאזור הערבי שמצאו מקלט באזור הכורדי מבקשים היום ללמוד כורדית כדי להצליח ולהשתלב בעבודה במקום מגוריהם החדש. ראוי להדגיש גם את המעבר לכתיבה בלשון הכורדית הן בכלי התקשורת הן בספרות היפה, במחזאות ובתיאטרון הכורדיים. גם מפעל תרגום יצירות ומחקרים משפות לועזיות לשפה הכורדית עשה כבדת דרך ארוכה בעת האחרונה. בתחום החינוך אחד הסממנים לפיתוח המואן באזור הוא הקמתה של אוניברסיטה אמריקאית בסולימאנייה שפתחה שעריה בתחילת 2008 (הממשל המרכזי עדיין לא הכיר בה כאוניברסיטה עיראקית), בעוד שאוניברסיטאות דומות שתוכננו לקום בבגדאד ובבצרה טרם נוסדו.⁸

נוסף על השפה הממלאת תפקיד משמעותי בבידול הכורדים מהחברה הערבית יש מאפיינים רבים אחרים המחזקים את הבידול הזה, ביניהם דגל כורדי, המנון כורדי, עיר בירה כורדית (ארביל) וכלי תקשורת כורדיים מפותחים. לאלה יש כמובן להוסיף את כל הגופים הריבוניים הפועלים זה שנים מספר כמו הפרלמנט הכורדי, הממשלה הכורדית והנשיא הכורדי, וכן גם הצבא הכורדי – הפשמרגה (peshmerga) ראוי לציין שכדי לא לעורר אנטגוניזם רב מדי בקרב מתנגדיהם הרבים בעיראק ובארצות השכנות, משתמשים הכורדים בשיח שלהם במונח אזור – אַקְלֵים בערבית – תחליף או מילה "מכובסת" לכורדיסטאן.

בעוד שבמשך דורות סבל האזור הכורדי מפיגור כלכלי, חברתי ותרבותי, בשנים האחרונות ניכרת בו תנופת פיתוח מואצת בכל התחומים הללו. מה שמסייע לכך יותר מכול הוא השקט והביטחון היחסיים השוררים באזור הכורדי לעומת שאר

עיראק, גם הלכידות הפנימית שמפגינה ההנהגה הכורדית תורמת רבות לכך. שלא כמו הסונים והשיעים בחלק הערבי של עיראק שביניהם ואף בתוכם מתחוללים מאבקים הפנימיים, המחנה הכורדי מצליח, באופן מפתיע אולי לפעול כחזית אחת מלוכדת מול המרכז. אכן בעשור האחרון המחנות הנצים של מסעוד ברזאני, העומד בראש המפלגה הדמוקרטית הכורדיסטאנית וג'לאל טאלבאני, העומד בראש המפלגה הפטריוטית של כורדיסטאן, הצליחו להתגבר על משקעי העבר הקשים ולפעול יחדיו על מנת לקדם את העניין הכורדי בעיראק. אולם לא כל הכורדים רואים זאת בעין יפה ויש הסבורים כי היא פוגעת בדמוקרטיה משום שאין למעשה אופוזיציה של ממש. לעומתם יש מי שטוענים שדווקא בשעת מבחן כזאת, העשייה המשותפת של מחנה ברזאני ומחנה טאלבאני חיונית לבניין הלאום הכורדי.

תנופת הפיתוח של כורדיסטאן ניכרת בתחומים שונים שכולם נועדו להביא לעצמאותו הכלכלית של האזור. כך למשל הוקמו שני שדות תעופה בארבייל ובסולמאנייה ובפעם הראשונה יש לכורדיסטאן קשרים ישירים עם שאר העולם והיא אינה תלויה עוד בחסדי בגדאד. הכורדים הקימו גם חברות תעופה משלהם כמו "כורדיסטאן אירליינס" ו"זגרוס אירליינס" שטסות ליעדים שונים בעולם ובהם אירופה, ירדן ומדינות המפרץ. תחום פיתוח אחר הוא קידוח מואץ של בארות נפט, וכבר היום יש כשמונה חברות בין-לאומיות שעוסקות בכך. כמו כן יש פיתוח מואץ של תשתיות לבניינים, לגשרים ולכבישים, וכול זאת בעזרת יזמות בין-לאומיות של מדינות שונות ברחבי העולם ובהן טורקיה, איראן ומדינות המפרץ.

ההתפתחות המואצת הזאת מתאפיינת בשני היבטים סותרים. מצד אחד היא הביאה להתעשרות מהירה ובצדה שחיתות של האליטות השליטות, ומצד אחר היא תרמה לעלייתה של שכבת ביניים חזקה דיה שאמורה לשאת על כתפיה את תהליכי הדמוקרטיזציה אותם מנסה ארצות הברית להנחיל לאזורנו. יש כמה סימנים חיוביים שמעידים בין השאר על צמיחתם של ארגוני חברה אזרחית וכלי תקשורת היוצאים בביקורת חריפה נגד ההנהגה, מעשי השחיתות שלה וניסיונותיה לסתום פיות ואף להשליך לכלא את מבקריה. בהקשר לכך אפשר לומר כי גם הגולה הכורדית, שהיא לעתים רדיקלית יותר מהכורדים המקומיים עצמם, תרמה תרומה חשובה לעיצוב הזהות הכורדית. היא עשתה זאת אם במאבקה למען הנושא ממקום משכנה, כפי שהדבר קורא באירופה ובארצות הברית למשל, ואם במתיחת ביקורת על ההנהגה הכורדית והפעלת לחץ עליה מלמטה לשנות את דרכיה. הזדקקות ההנהגה הכורדית למלצני יושר אלה במערב מאלצת אותה להתחשב בדעותיהם של הגולים הללו ובשדולה שהם יכולים להפעיל למענה.

קשרי פנים וחוץ של הכורדים

נפנה עתה לבדוק את קשרי פנים וחוץ של הכורדים. אשר ליחסם של העיראקים- הערבים והעולם הערבי בכללו למתרחש בכורדיסטאן העיראקית, הרי שהחששות הכבדים מבדלנות אפשרית של הכורדים שצפו ועלו עוד בשנות הששים של המאה העשרים, הולכים ומתחזקים במפנה המאה העשרים ואחת. שכן ככל שחולף הזמן ועיראק הערבית מתקשה לגבש את זהותה שלה עצמה, כך היא מסייעת – שלא בטובה – לגיבוש זהות הלאומית הכורדית הנפרדת.

הכורדים מצדם מנצלים היטב את תהליך השיקום האטי בחלק הערבי של עיראק כדי לחזק את המעמד המיוחד של מדינה-בדרך שהם יוצרים לעצמם. כך למשל יש להם נציגים בכירות שונות בעולם ובהן וושינגטון, לונדון, פריס ואפילו אנקרה. העיר ארביל, בירת החבל הכורדי, שימשה לעתים הבירה החליפית והזמנית בהכרח של עיראק במקום בגדאד. אחד הביטויים המעניינים לכך היה שלמורת רוחם של הערבים הסונים נערכה במרץ 2008 ובארביל דווקא, ועידת פרלמנטרים של מדינות ערב. ועידות בין-לאומיות אחרות מתקיימות גם הן בארביל. סימנים אחרים לריבונות האזור הם התיירים המגיעים לכורדיסטאן ונוקקים לוויזה כורדית ולא לוויזה עיראקית. יש גם מחסומי דרכים בין האזור הכורדי לאזור הערבי המאושים על ידי הפשמרגה.

בה בעת מבססים הכורדים בצורה נחרצת את מעמדם במרכז, התפתחות ראשונה מסוגה בתולדותיה של עיראק המודרנית. זה מתבטא למשל במילוי תפקיד מכריע בגיבוש המסגרות השלטוניות והחוקתיות במדינה, נוסף על מינויים של כורדים לתפקידי מפתח שונים כמו נשיא, שר חוץ ורמטכ"ל של עיראק. מה שהביא לשינוי הזה הוא חולשתם של הגורמים האחרים, הזדקקות השיעים לבעל ברית נגד הסונים ותמיכתה של ארצות הברית במהלכים הללו.

לארצות הברית יש תפקיד קריטי בהצלחתם של הכורדים. במרץ 1988, בעת שהתחולל הטבח בחלבג'ה, לא זו בלבד שהממשל האמריקאי לא גינה את בגדאד אלא אף הרחיק לכת בניסיון ציני לנקותה מאשמה ולהטיל את האחריות למעשה על איראן.¹⁰ חמש עשרה שנה מאוחר יותר, טבח חלבג'ה והשימוש בנשק כימי שעשה משטר הבעת' היו עילות מרכזיות למלחמת המפרץ השנייה ב-2003. מה שסימל את המהפך בגישה האמריקאית הייתה השתתפותו של פול ברמר, הנציב האמריקאי בעיראק, בטקס חנוכת אתר הזיכרון בחלבג'ה בספטמבר 2003. ככלל, שינוי היחס האמריקאי כלפי הכורדים העיראקים היה אטי וזהיר ונמשך על פני יותר מעשור, והוא נועד לענות על אילוצים וצרכים אסטרטגיים אמריקאיים שונים.

לשינוי מהותי זה בעמדתה של ארצות הברית תרמו גם עיתונאים ופעילים אמריקאים שהגיעו לאזור הכורדי אחרי מלחמת איראן-עיראק ומלחמת המפרץ

השנייה. אחד האישים המשפיעים הללו היה פיטר גלברייט, שאפשר לכנותו "בלפור של הכורדים". מאז הטבח בחלבג'ה הפך גלברייט למליץ יושר של הכורדים בארצות הברית, ובספר שפרסם זה לא כבר ושמו *The End of Iraq* הוא הרחיק לכת אף יותר מהכורדים עצמם כשקרא למעשה להקמתה של מדינה כורדית.¹¹ הטענה המרכזית של גלברייט היא שאי-אפשר לקיים את עיראק כמדינה אחודה וכי הכורדים זכאים למדינה משלהם לא פחות משוכאים לה הפלסטינים או כל עם אחר. בתוך כך למדו הכורדים גם את מלאכת השתדלנות בווינגטון ומי שעושה זאת בהצלחה הוא בנו הצעיר והממולח של ג'לאל טאלבאני, קובאט, שגייס תמיכה אפילו בקרב הנוצרים האוונגליסטים, המאמינים כי נוח ותיבתו נמצאו בכורדיסטאן.¹² בשנת 2006 השקיעו הכורדים 3 מיליון דולרים לצורכי השדולה.¹³

לשינוי עמדתה של ארצות הברית כלפי הכורדים הייתה השפעה מכרעת על בניין הלאום הכורדי. ארצות הברית היא זו שאפשרה להקים את האוטונומיה הכורדית בשנות התשעים של המאה העשרים; היא זו שפישרה בין המחנות הניצים של ברזאני וטאלבאני – גם כן בשנות התשעים – ובכך הביאה לכידות מסוימת בחברה הכורדית; והיא זו שאפשרה לכורדים לקדם – אחרי מלחמת 2003 – סדר יום פוליטי נפרד של האזור שלהם ובכך קיבעה דפוסים של מעין מדינה כורדית דה פקטו. אף על פי כן הכורדים עצמם מלינים על כך שארצות הברית אינה תומכת בהם די. אבל לאמתו של דבר לעומת עמדתה של ארצות הברית כמעט לכל אורך המאה הקודמת, כאשר היא התעלמה התעלמות מוחלטת מהכורדים, הרי עמדתה היום היא אכן מהפכנית.

בתמונה הוורודה הזאת יש כמובן לא מעט צללים. בין אלה יש להזכיר את השחיתות והנפוטיזם של האליטות השליטות; דמוקרטיה העושה את צעדיה הראשונים; המאבקים המתישים עם המרכז על נושאי הליבה של כרכוכ והמבנה הפדרטיבי של המדינה; ובעיקר האיום המרחף על ההישגים הללו מצד המדינות השכנות שחוששות יותר מכול מהבדלנות הכורדית ומהשלכותיה עליהן. אבל יש לשוב ולהדגיש כי היום יש בכורדיסטאן העיראקית חברה אזרחית תוססת, דעת קהל ערבית וויקה לאומית חזקה שיכולים לאזן את ההיבטים השליליים ואף להקשות על כל גורם חיצוני שינסה לכבוש את האזור.

מסקנות

כורדיסטאן העיראקית עוברת מהפכה הודות לגיבוש התנועה הלאומית הכורדית, הלכידות בקרב ההנהגה הכורדית וחולשתו הגדולה של המרכז. היא נבנית למעשה על הריסותיה של עיראק. אפשר אפוא להתייחס למתרחש בכורדיסטאן העיראקית בשלושה אופנים: האחד, הכנת בסיס איתן לקראת בדלנות כורדית מהמדינה

העיראקית; השני, המשך המצב הקיים של "ריקוד על שתי החתונות", כלומר גם בניין לאום כורדי וגם חיזוק האחיזה הכורדית בשלטון המרכזי בבגדאד; והשלישי, שלב מעבר לקראת שובה לחיק המדינה העיראקית כפי שהיה מימים ימימה. מצד אחד גורמים היסטוריים, גיאופוליטיים ואסטרטגיים שונים נראים כמחלישים את האפשרות של בדלנות, ומצד אחר גם האפשרות של שיבת כורדיסטאן לחיקה של המדינה העיראקית נראית רחוקה מתמיד מה עוד שמעולם לא היה האזור הזה חלק אינטגרלי של ממש מהמדינה העיראקית המודרנית. לכן נראה שלפחות בטווח הקצר האפשרות השנייה היא המציאותית ביותר. אם ימשיכו הכורדים לנהוג בתבונה מדינית הם יוכלו לקדם את האוטונומיה הזוהלת שלהם וליצור דבר ייחודי: הרבה יותר מהמסגרות הפדרטיביות המוכרות בעולם אך גם פחות ממדינה של ממש. קוסראת רסול עלי, סגן הנשיא של כורדיסטאן סיכם את המצב במילים הללו: "אין איש כאן [בכורדיסטאן] שמוכן להיות נשלט על ידי האחר. אם תוכל לגרום לכך שכל צבא ארצות הברית יכבוש את כל הערים והעיירות של עיראק, תוכל אולי להביא למרכזו [צנטרליזציה] מחדש של עיראק. זוהי הדרך היחידה. ולא, המרכזו הגיע לקיצו בעיראק."¹⁴

הערות

1. סלים מטר, "נדאא אלא אל-זעמאת ואל-נח'ב אל-כרדיה אל-עראקיה", <http://www.salim-matar.com/Pages/19.htm>, כניסה אחרונה ב-14 בספטמבר 2009.
2. על אירועים אלו ראו: Joost R. Hilterman, *A poisonous Affair: America, Iraq, And The Gassing of Halabja* (New York: Cambridge University Press, 2007).
3. ראו לדוגמא עצתו של העיתון הסעודי אל-וטן שקרא לכונן מפה פוליטית חדשה של עיראק "במסגרת של עיראק ערבית (הדגשת המחברת) מאוחדת" *Mideast Mirror*, 9 April 2008.
4. סלים מטר, שם.
5. על האירוע מנקודת ראות כורדית ראו: Khaled Salih, "Iraq and the Kurds: A Bibliographic Essay", *Digest of Middle East Studies* 4 (1995), pp. 24-39.
6. אל-אח'באר, 11 בספטמבר 2007.
7. AFP, 27 May 2005.
8. הרוח החיה מאחורי הקמת האוניברסיטה הוא ברהם צאלח סגן ראש ממשלת עיראק דאו ומי שהיה נציגו של טאלבאני בושינגטון באמצע שנות התשעים של המאה הקודמת. פרטים על האוניברסיטה ראו: *Saturday's Globe and Mail*, 24 October 2008.
9. אל-תאאח'י, 12 במרץ 2008.
10. על עמדת הממשל האמריקאי ראו בספריהם של Peter Galbraith, *The End of Iraq* (New York: Simon & Schuster, 2006), pp. 29-35; David Romano, *The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), p. 202.

- .11 Galbraith, p. 206.
- .12 Eden Naby, "The First Kurdish Periodical In Iran", *Journal of Kurdish Studies*, Vol. 20, nos. 1&2 (2006), pp. 215-233.
- .13 Rajiv Chandrasekaran, "Kurds Cultivating Their Own Bonds With U.S.", *The Washington Post*, April 28th, 2007 (<http://www.uslaboragainstar.org/article/article.php?id=13415>)
- כניסה אחרונה ב-7 בספטמבר 2009.
- .14 Thomas L. Friedman, *The New York Times*, 3 September 2007.

ההתמודדות עם האופוזיציה במדינות המפרץ

נחום שילה

בבואנו לדון באופוזיציה במדינות המפרץ, עלינו להבחין קודם כל בין שני סוגים של אופוזיציה: אלימה ולא אלימה. האופוזיציה הלא-אלימה מעוניינת בדרך כלל ברפורמות כלכליות וחברתיות, ואילו האופוזיציה האלימה, כמו זו שפועלת בשנים האחרונות בערב-הסעודית ובאה מבית מדרשו של ארגון אל-קאעדה, שואפת למעשה להפיל את השלטון. דרכי ההתמודדות של השלטונות עם האופוזיציה לסוגיה השונים הן רבות ומגוונות. יש שלטונות שנענים לחלק מתביעותיה של האופוזיציה, יש כאלו הנוקטים בשיטת הקואופטציה ומבקשים לצרף אליהם את גורמי האופוזיציה, ויש מי שנוקטים דיכוי אליים. מאמר זה מבקש להתמקד בהיבט האלקטורלי-קואופטיבי של האופוזיציה.

במדינות המפרץ היה נהוג במשך שנים רבות הֶסְדֵּר לא כתוב שזכה לכינוי "הֶסְדֵּר הפיצלי" (קראו כפייסל), על שם פיצל בן עבד אל עזיז אַל-סעוד, מלכה לשעבר של ערב-הסעודית.¹ הֶסְדֵּר זה הכיל כמה כללי יסוד, אשר על אף שמעולם לא נכתבו, היו ברורים לכל הצדדים הנוגעים בדבר.

כלל היסוד הראשון עסק ברווחה הכלכלית ולפיו, בזכות תמלוגי הנפט האדירים של מדינות המפרץ, השלטון היה יכול לספק לאזרחים חינוך, בריאות ושירותים חברתיים, ולאזרחים היה ברור שתמורת כל ההטבות האלה אל להם לדרוש שיתוף פוליטי, בחירות והקמת פרלמנט (המדינה היחידה שסטתה מהכלל הזה הייתה כוויט, אשר בשנות השישים של המאה העשרים כוננה פרלמנט, אולם היא לא הייתה יציבה כל כך ולכן נותרה חריגה). כלל יסוד אחר עסק באנשי-דת וליתר דיוק באופוזיציה של אנשי-דת. במסגרת הֶסְדֵּר הפיצלי הועסקו כלי הקודש, כלומר העולמא והדרשנים, על ידי המדינה וקיבלו ממנה משכורות ובתמורה לכך שמרו על שקט ולא הקימו תנועות אופוזיציה.²

מהמג'לס אל הקלפי

ב"סדר הפיצלי" הייתה קיימת בכל זאת שיטת ייצוג יעילה אחת של האזרחים במגעיהם עם השלטון, היא שיטת המג'לס - המועצה השבטית. שבט הוא ארגון

חברתי או פוליטי שיחידותיו, כלומר תתי שבטים, משפחות וחמולות, שוכנות באותו אזור גיאוגרפי, ולכל יחידה יש קשר – אמיתי או מדומה – לאב קדמון כלשהו. בתחילת המאה העשרים היה המרחב של חצי האי ערב מחולק לאזורי השפעה שבטיים, כשלכל שבט או קבוצת שבטים היה אזור משלהם, שבו שלטו וסביבו השפיעו. בתוך השבט הביעו האנשים את רצונותיהם ודעותיהם באמצעות המג'לס. מדוע בכלל היה צורך במג'לס? ובכן, לאור הצורך לטפל בעניינים פנים-שבטיים, חברתיים, צבאיים וכלכליים וגם ביחסים הבין-שבטיים, היו נכבדי השבט מתכנסים באוהליו של ראש השבט, מתייעצים ומגיעים לידי החלטה. על אף שראש השבט היה הפוסק האחרון, לא מדובר כאן במשטר טוטליטרי, שכן הוא הקשיב והתייחס גם לדברי האחרים.

נוסף על כך התקיימו גם כינוסים שבטיים שנועדו לפשוטי השבט. כלומר כשאנשי השבט רצו להביע מחאה, לבקש בקשה או למסור מסר כלשהו, הם היו מתכנסים במאהל השבטי, ראש השבט היה שומע את טענותיהם או בקשותיהם, ולרוב הבעיות טופלו ובאו על פתרונן.³

בתחילת המאה העשרים נוסדו במפרץ הפרסי מדינות שגבולותיהן נקבעו או שורטטו לא בהכרח על פי רצונותיהן אלא לעתים קרובות על פי תכתיבים של מעצמות ובמיוחד של בריטניה. שליטי המדינות החדשות החלו לכונן מוסדות של מדינה מודרנית כמו צבא, משטרה, גופי מנהל ומוסדות כלכליים, אבל המבנה הזה של המדינה החדשה או של הישות החדשה לא היסל את השבטיות ובדרך כלל אף העצים אותה. כלומר, המשפחה השלטת הייתה בעצם שבט כשלעצמו, שבו עמדות הכוח נקבעו לפי מידת הקרבה של האנשים לראש השבט או למקורביו. גם איוש התפקידים השונים נעשה על פי מפתח שבטי, ואם למשל קצין משבט מסוים שירת ביחידה מסוימת בצבא הסעודי, הוא דאג לגייס ליחידה הזאת את אנשי שלומו משבטו שלו. כך נוצרו למעשה משטרי צ'יף (Chiefdoms), כלומר משטרים שיש להם מדינה או ישות מדינתית, אבל עדיין הם לא זנחו את השבטיות ואולי גם לא רצו להיפטר לזנוח אותה. גם כאשר האנשים הופיעו לבושים מדי קצינים או חליפות עסקים, הם עדיין השתייכו לשיטה השבטית.⁴

במדינות שקמו במפרץ הקיפה השיטה השבטית את כל שכבות האוכלוסייה, החל בחוגי השלטון ובמחוזות השונים וכלה בשבט היחיד. ראש השבט שימש נציג המשפחה השלטת ואנשים באו לשמוע את מוצא פיו. לעתים זה היה פורום של התייעצות שבו השתתפו אנשים בכירים, ולעתים השליט ירד אל העם, בא אל המאהל השבטי, שמע מה יש לאזרחים לומר וגם קיבל מהם פתקים עם בקשות. חשוב לומר, שתעבורת המידע הייתה דו-סטריית, כלומר השלטונות לא באו רק לשמוע אלא גם להשמיע ולמסור מסרים. הדוגמה הטובה ביותר היא ערב הסעודית בשנים 2003-2004 ואף לאחר מכן. בעקבות פיגועי הטרור שביצע ארגון אל-

קאעדה ברחבי המדינה, כולל בבירה ריאד, מצא עצמו המשטר הסעודי במבוכה באשר לדרכי התגובה, אבל מהר מאוד הוא התעשת וכינס את המועצות השבטיות כדי להודיע לשבטים שעליהם לתמוך במשטר ולהתגייס למאמצים למגר את אל-קאעדה.⁵

המועצות השבטיות שפעלו בשיטת הציפדומס היו שיטה יעילה מאוד להתמודדות עם האופוזיציה. ראשית, הדברים התנהלו בחדרי חדרים וגם אם היו טענות, מענות ובעיות הן לא דלפו ולא פורסמו בעיתונות, מה שאפשר לשליטים לגלות גמישות כלפי בקשות וצרכים של האזרחים. זאת משום שכך השליטים פשוט לא הוצגו כמי שנכנעים לתכתיבים ואפשר היה לפתור את הדברים בנחת וברוח טובה. כמו כן, לשליט היה נוח מאוד, שאזרח שהשתתף במג'לס כזה, במועצה שבטית, לא יכול היה לעשות זאת בלי להביע תחילה נאמנות מוחלטת לשליט. שלישית, האנשים שהשתתפו במג'לס לא יכלו לייצג שום אג'נדה פוליטית והם ייצגו רק את עצמם כפרטים או, במישור הרחב יותר, רק את השבט או את המשפחה שלהם.

כפי שצוין לעיל, בשנים האחרונות נכנס גורם חדש לזירת מדינות המפרץ הערבי והוא מערכת הבחירות, וכאן יש לומר, כי במפרץ ניתן לעשות אבחנה בין שלוש קבוצות של מדינות. הקבוצה הראשונה כוללת את כווית ובחריין, אשר בשתייהן מתקיימות בחירות ארציות, שבהן מותר לחוגים פוליטיים או לאגודות פוליטיות ליטול חלק, חוגים אלו מייצגים קשת רחבה מאוד של גורמים פוליטיים, החל בקבוצות סלפיות, אחים מוסלמים ושיעים, וכלה בליברלים ובחוגים פאן-ערביים, אולם בינתיים לא מדובר ב"חֶזֶב סיאסי", כלומר במפלגה פוליטית.⁶ בבחריין, למשל, מצא השלטון דרך מצוינת להתמודד עם האופוזיציה, והוא עושה זאת באמצעות הפרלמנט. כיוון שבבחריין יש רוב שיעי של שבעים אחוזים בערך, העדיף השלטון הסוני שהרוב השיעי ידבר בפרלמנט מאשר שידבר ברחוב. כמובן, שננקטו גם שיטות שנועדו למנוע מהרוב השיעי להביך את הממשלה יתר על המידה ובין השאר הוסיפו לפרלמנט עוד בית שבידיו הופקדו כל סמכויות החקיקה האמיתיות, כך שפרלמנט הבחרייני בעצם אין כוח של ממש.⁷

קבוצת המדינות השנייה כוללת את עומאן, איחוד האמירויות וקטר, שהמכנה המשותף שלהן הוא בחירות ארציות. בקטר אמנם לא התקיימו עדיין בחירות ארציות והן תהיינה רק בעתיד, אבל בעומאן ובאיחוד האמירויות היו. נוסחת הבחירות של עומאן ואיחוד האמירויות שונה מעט מזו של בחריין וכווית ולפיה שני שלישים או מחצית מהנבחרים למועצות השורא או לפרלמנטים, נבחרים על ידי הציבור וכל השאר מתמנים. בשתי מדינות אלה וגם בקטר עדיין אסורה השתתפותן של אגודות פוליטיות, שלא כמו בבחריין ובכווית.⁸

ככל שהדבר יישמע מוזר, דווקא מבחינה אלקטורלית ערב הסעודית היא המעניינת יותר מבין מדינות המפרץ. במדינה המאוכלסת ביותר במפרץ, הגדולה

ביותר והחזקה ביותר התקיימו, בשנים 2004-2005, בחירות אזוריות שהיו אמנם מוגבלות מאוד, אבל התניעו שיח פוליטי במדינה. על אף שנשים לא הורשו להשתתף בבחירות ולמרות שרק מחצית מחברי המועצות נבחרו באמת וכל השאר בעצם התמנו, השיח הזה לא נקטע. מתוך העיתונות ומהבלוגים באינטרנט היה ברור מה האורחים רוצים ומה השלב הבא, דהיינו בחירות למועצת השורא וזכות בחירה לנשים.⁹ בבחירות האלה אי אפשר לבחור את השליטים או להחליף ממשלה, ובעצם מדובר רק בהרחבת המעורבות הפוליטית של האזרחים. ועל אף שאין זה עניין של מה בכך, יש לזכור שלא מדובר בדמוקרטיה או בדמוקרטיזציה כלל וכלל. יש הטוענים שמועצות השורא במדינות המפרץ הן דמוקרטיות, אבל מדובר במועצות שכל תכליתן היא לייצג לשליט ולא יותר מזה.

השאלה החשובה שיש לשאול היא האם באמת הבחירות החליפו את השבטיות או באו במקומה, והתשובה לכך מורכבת. בסופו של דבר הבחירות לא החליפו את השיטה השבטית אלא הן שזורות בה, כלומר התהליך האלקטורלי במפרץ שזור בשבטיות. שבטים מקיימים פריימריז לפני הבחירות לפרלמנטים ומחליטים מי יהיו המועמדים שלהם, והשליטים עצמם, חוץ מהפרלמנט, גם מסתובבים בשטח ומכנסים מועצות שבטיות. כאמור, מפלגות הן בבחינת טאבו וחל איסור על הקמתן.

מדוע, אם כן, יש בחירות במדינות המפרץ? ובכן, הסיבות לכך הן תוצאה של גורמים חיצוניים וגורמים פנימיים. גורם חיצוני הוא, למשל, ארצות הברית: בשנת 1991, לאחר שהאמריקנים שחררו את כוויית מהכיבוש העיראקי, הם דרשו שתתבצע רפורמה פוליטית במדינה כחלק מחזון המזרח התיכון הדמוקרטי שלהם, וכווית, כמובן, לא יכלה לסרב. זאת ועוד, תלותן הביטחונית של מדינות המפרץ בארצות הברית מחייבת אותן לציית לה.¹⁰ גורם חיצוני אחר הוא המדינות המקיפות את מדינות המפרץ כמו ירדן, איראן, עיראק ותימן שבהן מתקיים תהליך אלקטורלי. אמנם לא מדובר במדינות דמוקרטיות, אבל בכל זאת הדברים התהליך הזה משפיע על מדינות אחרות באזור.

באשר לגורמים הפנימיים, גם הם במידה מסוימת תולדה של המשבר במפרץ. שליטי המדינות שהיו צריכים לתת דין וחשבון לאזרחים החליטו שאחת הדרכים לעשות זאת היא באמצעות כינון פרלמנטים. סיבה אחרת היא ריבוי טבעי גדול של האוכלוסייה, שלא מאפשר מגע ישיר של השליט עם השבט וכדי שיתקיים מגע כזה דרושים פרלמנט או מועצת שורא ולא מועצה שבטית.

כללי "הסדר הפיצולי" התערערו בעשרים השנים האחרונות, שכן המדינה כבר לא יכולה לספק הכול. הביטוי "אין מיסוי ללא ייצוג", אשר נטבע עוד בשלהי המאה השמונה עשרה, עת נאבקו האמריקנים למען עצמאותם מבריטניה, יפה גם למדינות המפרץ: מדינה שמטילה מסים על אזרחיה לא יכולה לדרוש מהם להביע את מאווייהם הפוליטיים רק במג'לס, בחדרי חדרים ובלחש ולא על דוכן הפרלמנט.¹¹

ההתפתחות האחרונה והמסקרנת היא כינון השוק המפרצי המשותף. מדינות המפרץ מתכוונות לאחד את המטבע שלהן ולהקים שוק חופשי עם תעבורה חופשית לאנשים וסחורות, משהו בדומה לאיחוד האירופי.¹² אבל בכל הנוגע להתמודדות השליטים עם גורמי האופוזיציה, הרי שאם תהיה פתיחות כלכלית גדולה מאוד בתוך המדינות האלה, הדבר עשוי לגרום אחריו דרישות לפתיחות פוליטית רבה יותר ואז תפקידה של מועצת השבט עשוי להצטמצם עוד והייצוג הפרלמנטרי יגדל.

סיכום

בשני העשורים האחרונים מתחולל במדינות המפרץ תהליך של הוספת עוד רכיב לייצוג האזרחים לפני השלטונות והוא מערכת הבחירות. עדיין אי אפשר לומר שמדובר בדמוקרטיה או בדמוקרטיזציה, ודאי שלא בנוסח המערבי שלהן, אבל נוצר שיח רחב בעניין זה בכל אמצעי התקשורת. הבחירות לא מחליפות את המועצה השבטית ועדיין הייצוג השבטי והייצוג באמצעות כלים שבטיים הם מאושיות הקיום של המשטרים במדינות המפרץ הערבי. לכן אפשר לומר שהקלפי נכנסה אמנם למפרץ, אבל היא עדיין חוסה בצלו של המאהל השבטי.

הערות

1. פיצל – בנו של מייסד הממלכה הסעודית. היה מלכה של ערב הסעודית בין השנים 1964-1975, נרצח ב-26 במרץ 1975 על ידי אחד מבני המשפחה הסעודית.
2. ראו: Gerald De Gaury, *Faisal – King of Saudi Arabia* (London: The Trinity Press, 1966), pp. 149-150; Wilard A. Beiling, *King Faisal and The Modernization of Saudi Arabia* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1980), p. 202; Joshua Teitelbaum, *Holier Than Thou – Saudi Arabia Islamic Opposition* (Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000), p. 17; David Holden & Richard Johns, *The House of Saud* (London: Sidjwic & Jackson, 1981), p. 378.
3. על אודות שיטת הייצוג השבטי, ראו: Gregory F. Gause, *Oil Monarchies – Domestic and Security Challenges in The Arab Gulf* (New York: Council on Foreign Relations Press, 1994), pp. 10-117; De Gaury, pp. 149-150.
4. על אודות משטרי הציף, ראו: Joseph Kostiner, *The Making of Saud Arabia 1916-1936: From Chieftaincy to Monarchial State* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1993), pp. 71-141. קרן מילר, אמירות אבו ט'בי ערב הנפט – התפתחותה של מודרניזציה פוליטית בחברה שבטית (עבודת גמר לקראת התואר "מוסמך אוניברסיטה" באוניברסיטת תל-אביב, ינואר 2006), עמ' 31-34.
5. עכאט' (ערב-הסעודית), 8.12.2003; אל-וטן (ערב-הסעודית), 6.12.2003, 3.12.2005.
6. אל-שרק אל-אוסט (לונדון), 17.11.2007, 31.10.2008; אל-וטן (ערב הסעודית), 1.2.2005. כמו כן ראו: Kenneth R. Timmerman, "The Gulf Monarchies: Kuwait's Real Elections", *Middle*

- East Quarterly*, December 1996, at: <http://www.meforum.org/425/the-gulf-monarchies-kuwaits-real-elections> (last accessed — 17 May 2010); Michael Herb, "Princes and Parliaments in the Arab World", pp. 17-18, 20-25, at: http://www2.gsu.edu/~polfmfl/herb_princes_parliaments.pdf (last accessed 17 May 2010).
7. אל-חיאת (לונדון), 13.5.2004; אל-שרק אל-אוסט (לונדון), 13.6.1002, 20.10.2006.
- Gianluca Paolo Parolin, "Generations of Gulf Constitutions: Paths כמו כן ראו: 28.3.2008 and Perspectives", from Abdulhadi Khalaf and Giacomo Luciani (Editors), *Constitutional Reform and the Political Participation in the Gulf* (Dubai: the Gulf Research Center, 2006), pp. 60-61, 65-70.
8. אל-שרק אל-אוסט, 2.12.2005, 16.12.2006, 21.12.2006, 20.9.2007, 26.10.2007, 29.10.2007, Parolin, pp. 57-58; Marc Valeri, "Liberalization from כמו כן ראו: 28.1.2009, 20.11.2007 Above: Political Reforms and Sultanism in Oman," in Khalaf & Luciani, pp. 187-209.
9. אל-שרק אל-אוסט, 23.8.2004, 28.8.2004, 1.1.2005, 14.6.2008; אל-ריאצ' (ערב הסעודית), 4.8.2004; אל-וטן, 12.7.2004, 21.7.2004; עכאט', 8.2.2004. כמו כן ראו: Steffen Hertog, "The New Corporatism in Saudi Arabia – Limits of Formal Politics," in Khalaf and Luciani, pp. 239-273.
10. יוסף קוסטינר, "כווית: חתירה לדמוקרטיזציה ומאבק להישרדות", מתוך: קוסטינר (עורך), מדינות המפרץ – פוליטיקה, חברה, כלכלה (תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב, 2000), ע"ע 29-35. יוסף קוסטינר, יהושע טייטלבוים ועוזי רבי, "בסתחון המפרץ: הראייה המקומית", מתוך קוסטינר (עורך), מדינות המפרץ – פוליטיקה, חברה, כלכלה (תל-אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 2000), ע"ע 103-109.
11. על אודות התערערות הסדר הפיצלי, ראו: Daryl Champion, "The Kingdom of Saudi Arabia: Elements of Instability Within Stability," *Middle East Review of International Affairs (MERIA)*, Vol 3, December 1999, p.4; Neil MacFarquhar, "In Saudi Arabia, Ruling Class פארוק אהדר, תחציץ אל אקתצאד אלסעודי to Working Class," *New York Times*, 26.8.2001, בין אלנטריה ואלתטיק וג'דה וריאצ': אל-שרכה אל-סעודיה לל-אבחאת' ואל-נשר, 1994, עמ' 5-12.
12. על אודות השוק המפרצי המשותף, ראו: אל-שרק אל-אוסט, 4.12.2007, 21.12.2007, 1.1.2008, 11.10.2009.

מרוקו: שינוי מבוקר

ברוס מדי-וויצמן

מבוא

מהחזון האמריקאי להעלות את המורח התיכון על פסי הדמוקרטיזציה כדי "לייבש את הביצה" שבה התפתח הזרם הג'האדי העולמי, כמעט לא נותר דבר. רשימת האכזבות והכישלונות שנחלה ארצות הברית בניסיונותיה להגשים את חזונה אמנם ארוכה, אבל יש מדינה אחת שהיא אוהבת לאהוב ולעודד ורואה בה מודל לחיקוי: מרוקו. אכן, בשנים עשרה השנים האחרונות התקיימו בחירות פרלמנטריות רב-מפלגתיות שלוש פעמים (1997, 2002, 2007) והיו שקופות והוגנות, פחות או יותר. העברת שרביט השלטון למוחמד השישי בשנת 1999 לאחר מות אביו, המלך חסן השני, התנהלה ללא דופי. מאז, מרחב הפעילות האזרחית – הן בתחום הפוליטי, הן בתחום התקשורתי וגם בתחומי התרבות והחברה – גדל באופן משמעותי.

הקשיים שמציב האסלאם הפוליטי לפני משטרים אוטוריטריים ותומכיהם מבחוזן, נראים חמורים פחות במרוקו לעומת מדינות אחרות. כך, למשל, המפלגה האסלאמית החוקית – מפלגת הצדק והפיתוח (PJD) – קיבלה את כללי המשחק הנהוגים במדינה ושובצה במערכת הפוליטית. בתחום החברתי בוצעו בשנים 2003-2004 – בזכות החלטה תקיפה של מוחמד השישי – רפורמות מרחיקות לכת בחוקי המשפחה, שהרחיבו מאוד את זכויות הנשים והילדים.¹ באשר למלחמה בטרור, מרוקו היא שותפה מלאה של המערב במישורים רבים כגון מודיעין, חקירות, רדיפות ומעצרים. מדובר בשותפות טבעית, מאחר שמרוקו עצמה היא יעד לג'האדיסטים, ואף הייתה קורבן לפיגועים שבוצעו בשטחה על ידי צעירים חסרי מנוח וחסרי תקווה שסונוורו מהאסלאם הג'האדי. עקב כך הגבירה מרוקו עוד יותר את הכוונות, הנחישות והמוכנות ללחום בטרור לצד המערב, לשביעות רצונו של הממשל האמריקאי. לכאורה מצטיירת מרוקו כמדינה שמצאה את נוסחת הקסם שמרכיביה הם: מדיניות של פיתוח ושינוי, שהיא כורח המציאות אבל אינה מערערת את יסודות היציבות הפוליטית והחברתית; הרחבת מעגלי ההשתתפות בחיים הציבוריים למגזרים חדשים כגון אסלאמיסטים, נשים ותנועות פֶּרְבֵּריות בלי לעורר התנגדות פעילה של גורמים אחרים המאוימים על ידי הכוחות החדשים האלה; התמודדות עם פרשיות אפלות מהעבר בלי לפגוע במעמד ובלגיטימציה של בית המלוכה;² והפגנת פתיחות כלכלית, חברתית ותרבותית כלפי העולם ובה

בעת שמירה על הנאמנות למסורות ולסמלים הייחודיים של החברה המרוקאית, חברה שביסודה היא שמרנית ואדוקה. האם התמונה הוורודה הזאת אמיתית ומשקפת נאמנה את המצב? אם כן, כיצד מרוקו עשתה זאת והאם היא יכולה להמשיך כך עוד זמן רב? כדי ללבן את הסוגיות הללו, יתמקד המאמר בשלושה נושאים: מרכזי הכוח, הוירה האזרחית ומערכת הבחירות האחרונה (2007).

מרכזי הכוח

המונרכיה במרוקו היא מוסד עתיק יומין, שהצליח במהלך שנות הפרוטקטורט הצרפתי (1912-1956) וגם בשנים שלאחר מכן לחדש את עוצמתו, לרענן את הלגיטימציה הדתית והפוליטית שלו ולגמד ולכופף את כל הכוחות האחרים במדינה. סביב בית המלוכה נבנתה מערכת שלמה של מקורבים, בעלי עוצמה והשפעה בתחומי הכלכלה, הביטחון והניהול, המכונה בלשון הפוליטית המרוקאית מחזן (מילולית: מחסן, במשמעות בית האוצר או כספת). במרוצת קרוב לתשע שנות שלטונו של מוחמד השישי, עבר המחזן רענון דורי, והיום הוא כולל ידידים של המלך לספסל הלימודים וקרובי משפחה בני גילו, אבל גם שורה של טכנוקרטים, אנשי עסקים ופוליטיקאים. מינויים רגישים ורבי עוצמה של מקורבים ונאמנים לבית המלוכה לתפקידים כגון שר הפנים, שר הביטחון ושר החוץ, נועדו להבטיח רציפות שלטונית ובקרה על התפתחויות צפויות. בשנת 2008 עקבה העיתונות המרוקאית בעניין רב אחרי אחד ממקורבי המלך, פואד עלי חימה, שעזב את תפקידו הבכיר במשרד הפנים ורץ בהצלחה כמועמד עצמאי בבחירות לפרלמנט שהתקיימו ב-2007. הוא קיבץ סביבו שלושים וארבעה חברי פרלמנט מחמש מפלגות והקים מפלגה חדשה (התנועה לכל הדמוקרטים, MTD). כל זה נעשה בברכתו של המלך המיוודד אתו עוד מתקופת לימודיהם בתיכון (קולג') המלכותי האקסקלוסיבי, בסוף שנות השבעים של המאה הקודמת. אפשר לומר כמעט בוודאות שחימה יככב בשנים הבאות בצמרת השלטונית במרוקו. מוחמד השישי, שלא כאביו, הוא ביישן באופיו ונוטה להעניק סמכויות לאחרים בתחומים רבים. אמנם הוא נותר הסמכות העליונה בכל הנוגע לעיצוב קווי המדיניות הכלליים, אך מעורבותו בפרטי המדיניות פחותה משל אביו ולכן יכולתם של מקורביו לנווט את תהליכי השינוי תלך ותגבר בעתיד.

שיטת הממשל המסורתית במרוקו היא שילוב מורכב של הטלת אימה והשלטת יד קשה מחד גיסא, ודאגה לשמירת האיזון בין גורמים שונים בחברה מאידך גיסא. המניפולציות שעושה השלטון ובהן חלוקת תמריצים כספיים ומשרות, נועדו ליצור תלות בממסד ולמנוע התחזקות גדולה מדי של גורם כלשהו. השיטה תקפה גם

היום, אם כי הפעלתה נוגדת לעתים את עקרונות פיתוח החברה האזרחית, שהיא אחת המטרות המוצהרות של ממשלת מרוקו ובוודאי של פטרוניה במערב. לדוגמה, המדינה הכירה, בברכתו של המלך, בזהות הפְּרברית כחלק אינטגרלי מהזהות המרוקאית הכוללת, כדי לחזק את הגורמים הלא-אסלאמיסטיים בחברה. לצעד הזה היו ביטויים מעשיים לא מעטים: הכנסת שינויים בספרי הלימוד המציינים את תרומתה של האוכלוסייה הברברית בהיסטוריה המרוקאית; לימוד השפה הפְּרברית בבתי ספר יסודיים; והקמת מוסד מלכותי עם תקציבים מכובדים כדי לטפח את התרבות הברברית בתחומים שונים. אמנם פעילים ברברים נחלקים בדעתם בשאלה האם לקדם בברכה וללא היסוס את יחסו האוהד של המחזן, שכן הוא בוודאי נועד לתעל את פעילותה של התנועה הברברית לכיוונים שהמסד חפץ בהם. חילוקי הדעות הללו רק הולכים ומתחזקים כשמנגנוני השלטון מפעילים את הצד האחר של שיטתם – המקל. בשנים 2006-2008 היינו עדים לכמה צעדי דיכוי נגד קבוצות ברבריות הן בתחום המשפטי, הן בתחום הבירוקרטי והן בתחום המשטרה. לכן התסכול בקרב הפעילים רב, אבל חלופה להמשך שיתוף הפעולה עם הממסד אין. כלומר אסטרטגיית המחזן מוכיחה את עצמה.

מאז אמצע שנות התשעים של המאה העשרים מפעילים השלטונות המרוקאיים אסטרטגיה די דומה גם כלפי האסלאמיסטים, אם כי האילוצים וההקשרים שונים. שלא כמו התנועה הברברית וגורמים ליברליים אחרים בחברה ושאר המפלגות הפוליטיות, האסלאם הפוליטי משמש חלופה פוטנציאלית אמיתית לסדר הקיים. יש לזכור כמובן שהדוגמה האלג'ירית הייתה מאז ומעולם נר לרגליהם של מקבלי ההחלטות במרוקו ולכן המלך חסן המנוח ראה חשיבות עליונה בשילוב מפלגה אסלאמית במערכת הפוליטית. זאת בתנאי שהיא תסכים לכללי המשחק שהנהיגו השלטונות ובעיקר להכרה במעמדו הבלתי מעורער של מוסד המלוכה הניצב בראש הפירמידה הפוליטית והדתית של מרוקו. מאז 1997 יש מפלגה אחת כזאת – מפלגת הצדק והפיתוח – שהצלחתה האלקטוראליות הלכו וגברו, והיום היא נמנית עם המפלגות שלהן מספר המושבים הגדול ביותר בפרלמנט (חמישה עשר אחוזים בערך). מקבלי ההחלטות בוושינגטון וברבאט נשמו לרווחה אחרי הבחירות האחרונות בספטמבר 2007, כשהמפלגה לא השיגה יתרון משמעותי על מפלגות מובילות אחרות ולכן נשארה באופוזיציה. יש לציין שבמפלגת הצדק והפיתוח התפתח בשנים האחרונות זרם פרגמטי וטכנוקרטי שמתקרב לתפיסתה של המפלגה האסלאמיסטית בטורקיה בנוגע למשטר רב מפלגתי ולערכי היסוד של הדמוקרטיה. לצד המפלגה החוקית הזאת יש תנועה אסלאמית פופולרית לא פחות ואולי אף יותר – תנועת הצדק והצדקה (חרכת אל-עדל ואל-אחסאן), בראשותו של הוגה דעות נערץ שיח' עבד אל-סלאם יאסין, תנועה שקוראת תיגר על הלגיטימיות של המונרכיה. כיוון שהתנועה אינה אלימה וגם לא פועלת בזירה הפוליטית האלקטורלית, מאפשרים

לה השלטונות מרחב פעילות מסוים כגון בקמפוסים ובארגון מחנות קיץ בחופי הים. עם זה, כצפוי, הממסד הביטחוני-משפטי עוקב אחריה בדריכות, ובעת הצורך נוקט צעדי הרתעה וּמְנַע. לאחרונה, למשל, בוצעה שורה של מעצרים נגד פעילים, זאת בעקבות חשיפתה של רשת ג'האדיסטית חדשה.³

הזירה האזרחית

בשנות שלטונו של מוחמד השישי גדל במידה ניכרת מרחב הפעילות החברתית-אזרחית במרוקו, זאת כחלק מהאסטרטגיה של שינוי מבוקר. בהקשר זה יש להדגיש את האינטראקציה בין דינמיקות חברתיות, כלכליות, ודמוגרפיות רחבות היקף שמקורן בחברה מחד גיסא, לבין צעדים של מקבלי החלטות מאידך גיסא. כמו במקרה של התנועה הברברית והתנועה אסלאמית, הצורך להתמודד באופן מושכל עם דרישותיה של האוכלוסייה הצעירה יותר, העירונית, המשכילה והתובענית יותר מבעבר, גרם לשלטונות לאפשר ואף לעודד פתיחות גדולה יותר במרחב האזרחי-ציבורי. בה בעת הם לא נטשו לחלוטין את השיטה המסורתית של הפעלת כוח נגד גורמים מסוימים שלדעתם הרחיקו לכת, זאת כדי להחזיר את האיזון ההכרחי, לתפיסתם, בין הכוחות החברתיים והפוליטיים השונים.

תחום מרתק שבאמצעותו אפשר לבחון את מידת הסובלנות של השלטונות בכל הקשור לנושאים רגישים, הוא התקשורת. בשנים האחרונות יש ריבוי גדול של יומונים ושבועונים, הן בשפה הערבית הן בשפה הצרפתית, שחלק מהם שייכים לזרם הליברלי האנטי אסלאמי ולכן הכרחיים ליישום האסטרטגיה של הממסד לשמירה על האיזון החברתי והפוליטי. עם זה נטייתם של חלק מהעיתונים הללו לבדוק כל פעם מחדש את תוקפם של האיטורים על פרסום ידיעות רגישות כמו למשל פרטים על החיים הפרטיים של משפחת המלוכה או הטלת ספק בצדקתה של מרוקו בסכסוך על הסהרה המערבית, שבה ומביאה לידי תגובות חריפות מצד השלטונות. לדוגמה, באוגוסט 2007 נעצר אחמד רידא בנחמסי, המו"ל והעורך הראשי של השבועונים נישאן ו-*TelQuel*, מפני שפרסם בניהאן – בערבית מרוקאית מדוברת – מאמר תגובה נועז לנאומו של המלך מוחמד השישי, שבו הטיל ספק במחויבותו של המלך לדמוקרטיה וביעילותן של הבחירות לפרלמנט לנוכח ריכוז הכוח בידי הארמון. לפי חוקי המדינה המאמר פגע בכבודו של המלך, עברה שהעונש עליה הוא מאסר של חמש שנים.⁴ בכלל, הארגון הבין לאומי "עיתונאים ללא גבולות" הצביע בדו"ח השנתי שלו על נסיגה בכל הנוגע לחופש העיתונות במרוקו.⁵

בתחום התקשורת החדשה – בלוגים, YouTube ועוד – הצעירים המרוקאים חוגגים. כך, למשל, יש יותר משלושים אלף בלוגיסטים במדינה ומספרם הולך

וגדל בהתמדה. אבל ניסיון "משעשע" של מהנדס צעיר אחד ליצור ב-FaceBook דף פיקטיבי של הנסיך מולאי רשיד, אחיו של המלך, הסתיים בעונש מאסר של שנתיים. הוא אמנם שוחרר אחרי חודש בעקבות התעניינות רבה של גורמים בין לאומיים, אבל המסר היה ברור וחד. כמו בשאר המדינות הלא-דמוקרטיות, גם במרוקו אובדן המונופול על התקשורת מחייב היערכות מיוחדת מצד המשטר. בשנה שעברה הראה סרטון קצר שוטרים גובים "בקשיש" מנהגים במחסום משטרתי. המעשה צולם בסתר באמצעות טלפון נייד, הועלה ל-Youtube ועשרות אלפי אנשים צפו בו. בתגובה לכך חסם הממסד את הגישה לאתר למשך שבוע. בסרטון מפרשה אחרת שהדיה נשמעים עד היום, צולם גבר במסיבה פרטית כשהוא לבוש בגדי כלה ורוקד עם מי שעתידי להיות בעלה. הסרטון הועלה גם הוא ל-Youtube והצית את הזירה הציבורית, כשהתקשורת מלבה את הבערה. התנועה האסלאמית ניצלה את ההזדמנות כדי לגייס המונים להפגנות נגד ה"פגיעה הקשה במוסר", ומשתתפי המסיבה ספגו איומים ובתיים הותקפו. וכיצד הגיבו השלטונות? בעל הטירה שבה התקיים האירוע נעצר והורשע בסטייה מינית ובמכירה לא חוקית של אלכוהול ונגזר עליו עונש מאסר של עשרה חודשים וכזה היה גם גורלם של עוד כמה מהמשתתפים. לעומת זאת הגורמים הליברליים בחברה המרוקאית המשתדלים שלא לאפשר לדוברי הכוחות השמרנים והאסלאמיסטיים בלעדיות בהשמעת קולם, מחו נגדם וקראו להם לשחרר את האסיר ולקיים דיון בסוגיה של חופש הביטוי וחופש הפרט גם בתחום המיני.

כמו בפרשות אחרות גם כאן אפשר לראות שהמרחב הציבורי מתפתח בכיוונים שונים ושהשלטונות מעוניינים בעיקרו של דבר לשמור על הסדר. במקרה הזה הסוגיה הייתה טעונה כל כך עד שהערכים האוניברסליים שהמדינה ותומכיה דוגלים בה, הושלכו לפח לטובת שמירה על הערכים המרוקאיים ה"מסורתיים", כלומר איסור על מתן לגיטימציה פומבית כלשהי לפעילויות הומו-ארוטיות. הפרשה הזאת גם ממחישה לנו שמאזן הכוחות בין גורמים ליברליים מתמערבים לבין גורמים שמרניים ודתיים יותר, שונה במרוקו לעומת טורקיה. סקרי דעת קהל ומחקרים סוציולוגיים מצביעים שוב ושוב על מרכזיותה של הדת והאמונה בחיי היומיום בקרב אזרחי מרוקו. במחקר מקיף שהתפרסם לאחרונה, אמרו 60 אחוזים מהנשאלים שמי שאינו צם בחודש הרמדאן לא יכול להיחשב מוסלמי; 57 אחוזים מתנגדים לבילוי משותף של גברים ונשים בחופי הים; 85 אחוזים מאמינים בשדים (ג'נון) ומאגיה שחורה (שחור); ו-75 אחוזים תומכים בחבישת חג'אב על ידי נשים. בהקשר זה מעניין לציין שבניגוד לאי הסובלנות כלפי אלה שאינם צמים ברמדאן, 75 אחוזים מהנשאלים סבורים שאישה שלא חובשת חג'אב נחשבת בכל זאת מוסלמית. כשהתבקשו הנשאלים לדרג את עצמם מבחינת מרכיבי הזהות, רוב המרוקאים סיווגו עצמם בראש ובראשונה כמוסלמים לפני ציון זהותם הלאומית-אתנית, ו-66

אחוזים טענו כי האסלאם הוא דת מעל לכל הדתות האחרות ועקרונותיה תקפים בכל עת ובכל מקום.⁶

גם במרוקו, כמו בשאר המדינות המוסלמיות, מדווחים הסקרים על התנגדות רחבה בקרב הציבור בכל הקשור למדיניות החוץ האמריקאית, ובמיוחד למלחמתה בעיראק, למלחמתה בטרור ולתמיכתה בישראל. עם זה הסקרים גם מצביעים על העדר טינה ותחושת קורבנות ששוררת בארצות מוסלמיות אחרות במזרח התיכון. לדוגמה, בסקר של מכון Pew משנת 2004, ענו 51 אחוזים מהמרוקאים בחיוב על השאלה "האם ארצות הברית רוצה שמרוקו תהיה דמוקרטית?", בעוד 27 אחוזים בלבד השיבו בשלילה. לשם השוואה: בירדן השיבו 43 אחוזים מהנשאלים בחיוב, ו-44 אחוזים בשלילה.⁷ כשמרוקאים נשאלו ב-2007 האם אפשר למצוא דרך להשגת דו-קיום ישראלי-פלסטיני, 23 אחוזים השיבו בחיוב לעומת 47 שהשיבו בשלילה, ו-30 אחוזים ענו שהם לא יודעים. מבחינת ישראל, למספרים האלה יש דווקא פן חיובי: בשאר המדינות הערביות שהשתתפו בסקר שיעור המשיבים בשלילה היה 80 אחוזים, ושיעור ה"לא יודעים" היה מזערי.⁸

מערכת הבחירות 2007

כפי שהוזכר לעיל, הבחירות האחרונות לפרלמנט שהתקיימו ביולי 2007 לא הביאו לגידול של ממש בכוחה של המפלגה האסלאמית, זאת בניגוד לציפיותיהם של פרשנים שונים. במקום להביע את אי שביעות רצונם מן המצב הקיים באמצעות הצבעה למפלגה האסלאמית, העדיפו ההמונים להיעדר מהקלפי. השיעור הנמוך של המשתתפים המצביעים בבחירות, 37 אחוזים בלבד, שמתוכם מספר לא מבוטל של מי ששללו פתקי הצבעה שהושחתו לאות מחאה, מעיד על אי אמון רב השורר בקרב אזרחי מרוקו בכל הנוגע למשחק הפוליטי. ואין זה פלא, שהרי מערכת הבחירות לא נסבה על שום סוגיה עקרונית רצינית והפרלמנט אינו משמש מרכז כוח אמיתי שיכול לאזן את עוצמת המחזן (רשת המקורבים לחצר המלוכה).

סיכום

במרוקו יש 22 מפלגות המיוצגות בפרלמנט אך רמת נציגיהם לא גבוהה, דבר שבוודאי מחזק את רגשות הניכור בקרב הציבור הרחב. המציאות הזאת לא הפריעה בינתיים למסד - המחזן - להמשיך בשלו, דהיינו לשמור על הסטטוס-קוו ולהחזיק במושכות השלטון, תוך כדי הרחבה מבוקרת של החיים הציבוריים. עד כה

הדרך הזאת הוכיחה את עצמה. אפשר לומר כי לסדר הקיים יש עדיין מידה סבירה של לגיטימיות והציבור המרוקאי, גם אם הוא מנוכר,⁹ חושש מהעתקת שפיכות הדמים האלגירית לארצו שלו. אבל הסיפור רחוק מלהיות ורוד: שיעורי העוני (14.2 אחוזים בשנת 2007, לפי נתונים רשמיים),¹⁰ האבטלה (9.1 אחוזים באמצע 2008. בקרב גילאי 15-24 השיעור הוא כמעט כפול)¹¹ והבורות בקרב נשים (בסביבות 60 אחוזים)¹² עדיין גבוהים ומהווים מחסומים כבדים לתכניות הפיתוח. בטווח הארוך יצטרכו קברניטי הממלכה לפתח מערכת פוליטית אמינה ויעילה יותר, שבמסגרתה יירתמו חברים מהאליטות המשכילות החדשות לחיים הפוליטיים הרב-מפלגתיים ולא יהיו רק חברים במפלגה של מקורבי המלך. תנאי הכרחי למשיכת משכילים צעירים לפעילות מפלגתית הוא הרחבת הסמכויות של בית המחוקקים על חשבון הרשות המבצעת. רק כך תוכל מרוקו לשמור על הלגיטימיות של המשטר והסדר הקיים, מה שיאפשר לשלטונות להתמודד עם אתגרים ומשברים עתידיים שבוודאי עוד יגיעו.

הערות

1. ברוס מדי-וויצמן, "מעמד האישה המרוקנית בזמנים משתנים: המאבק על חוק המעמד האישי", עפרה בנג'ו (ע), נשים במזרח התיכון: בין מסורת ושינוי (תל-אביב, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל-אביב, 2004), 67-153.
2. Susan Slymowics, *Performing Human Rights in Morocco* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005).
3. Michael Willis, "Justice and Development or Justice and Spirituality: The Challenge of Morocco's Nonviolent Islamist Movements", in Bruce Maddy-Weitzman and Daniel Zisenswine (eds.) *The Maghrib in the New Century: Identity, Religion and Politics* (Gainesville, FL: University of Florida Press, 2007), pp. 150-174.
4. *Nichane*, "Sidna, Ash Katgul?" ("Your Majesty, What are you Saying?") <http://www.eatbees.com/blog/2007/08/06/isolence/>.
5. http://www.rsf.org/article.php3?id_article=25439&Valider=OK.
6. *TelQuel*, December 8-14, 2007, reporting on the survey done by three leading Moroccan scholars, Mohammed El Ayadi, Hassan Rachik and Mohammed Tozy.
7. *Pew Global Attitudes Project*, "A Year After Iraq War: Mistrust of America in Europe Ever Higher, Muslim Anger Persists," March 16, 2004 (<http://pewglobal.org/reports/pdf/206.pdf>).
8. *Pew Global Attitudes Project*, "Will Shared Concern about Iran Provide Common Ground for Middle East Negotiators at Annapolis?," November 27, 2007. <http://pewresearch.org/pubs/641/middle-east-summit-annapolis>.
9. Shana Cohen, *Searching for a Different Future: the Rise of a Global Middle Class in Morocco* (Durham, NC: Duke University Press 2004).

- http://www.magharebia.com/cocoon/awi/xhtml1/en_GB/features/awi/features/2007/11/22/feature-01 .10
- <http://moroccoeconomywatch.glogspot.com/2008/08/morocco-unemployment-down.html> .11
- [.http://www.learningpartnership.org/partners/morocco](http://www.learningpartnership.org/partners/morocco) .12

תוניסיה: עשרים שנה לשלטונו של בן עלי

דניאל זיסנוויין

ב-7 בנובמבר 2007, ציינה תוניסיה את יום השנה העשרים לעלייתו לשלטון של זין אל-עאבדין בן עלי. בן עלי הוא הנשיא השני המכהן בתוניסיה מאז קבלת העצמאות ב-1956, לאחר שהדיח את הנשיא הראשון, חביב בורגיבה הישני, בהפיכה שקטה ב-1987 (בורגיבה הלך לעולמו בשנת 2000, בגיל 96).¹ בן עלי צמח מתוך שורות שירותי הביטחון התוניסאים ושירת במספר תפקידים בממשלתו של בורגיבה ומבחינה זו הוא שייך למסד הפוליטי התוניסאי. מאז 1987 שולט בן עלי ביד רמה במדינה, והעובדה שבמשך תקופה של יותר מארבעים שנה שלטו בתוניסיה שני אישים בלבד מעידה על היציבות (יש שיגידו קיבעון) המאפיינת את המערכת הפוליטית בה בהשוואה למדינות אחרות. מחד גיסא התחייב בן עלי לאחר עלייתו לשלטון לשמור על יציבות זו, ומאידך גיסא להוביל את תוניסיה לפתיחות פוליטית גדולה יותר במסגרת התקופה החדשה שהחלה בחיי המדינה האומה שלו.²

בקרב מדינות המערב והמרחב הערבי משמשת תוניסיה דגם של מדינה יציבה, מתונה, פרו מערבית, הנהנית מכלכלה משופרת ומרמת חיים מתקדמת יחסית למדינה חסרת אוצרות טבע. התוצר לנפש בשנת 2006 היה על 2,904 דולר (כמעט אלף דולר יותר מזה של מרוקו), אוכלוסייתה מונה היום קרוב לעשרה מיליון נפש, ומה שבולט יותר בתחום הדמוגרפי הוא היקף גידול האוכלוסייה במדינה - כ-1.1% בשנת 2006 - הקרוב לסטנדרטים מערביים ורחוק מאוד מהמקובל במדינות ערביות³ וגם משקף מדיניות ממשלתית לצמצום הילודה שיושמה כבר בשנות השישים של המאה העשרים. מעמד הנשים בתוניסיה מרשים אף הוא בהשוואה למדינות ערביות אחרות, וסוגיה זו כבר נדונה בימי עיון ובפרסומים קודמים של מרכז דייין.⁴

מי שביקר בתוניסיה בוודאי שם לב כי בכל עיר יש שני רחובות מרכזיים, הנושאים כל אחד שמות זהים. האחד הוא רחוב או שדרה על שם חביב בורגיבה, אבי האומה, והשני שדרת ה-7 בנובמבר, לציון יום עלייתו לשלטון של בן עלי, מאורע המכונה בדרגון הפוליטי התוניסאי "השינוי". במסגרת מאמר זה נצא לסיור

¹ ב-25 באוקטובר 2009 ניצח בן עלי בבחירות וזכה בתקופת כהונה חמישית והוא בן 73.

וירטואלי במעלה שדרת ה-7 בנובמבר, ונעריך את "השינוי" מקץ עשרים שנה להתחוללותו. נבחן חמש סוגיות הנוגעות להתפתחויות שחלו במשטר ובחברה התוניסאית בשני העשורים שחלפו: גורל הבטחותיו של בן עלי לשנות את אופי המערכת הפוליטית בתוניסיה; מאפייני המשטר; מקורבים לבן עלי ויורשים עתידיים; תומכי המשטר והשחיקה במעמדו של בן עלי; מעמדה של האופוזיציה; והאתגר האסלאמי.

הבטחות

חששם של תוניסאים רבים מסגירותה ההולכת וגוברת של המערכת הפוליטית במדינה, מהיעדר דרכים ומאי יכולת להחליף את השלטון בהליך מסודר וממעמדו הבלתי מעורער של חביב בורגיבה, שהכריז על עצמו בשנת 1974 "נשיא לכל החיים", שימשו רקע להדחתו של הנשיא הישיש. אכן, סילוקו של בורגיבה מהשלטון ב-7 בנובמבר 1987 עקב בעיות בריאות, נסמך על סעיף בחוקה התוניסאית המתיר להדיח נשיא מכהונתו אם ייקבע כי הוא אינו כשיר עוד למלא את תפקידו בשל מצבו הרפואי. רבים בתוניסיה נשמו לרווחה לאחר ההדחה וקידמו בברכה את בן עלי שהתחייב לדבוק בעקרונות היסוד של מדיניות בורגיבה, אך גם להציע את תוניסיה קדימה ולחולל שינוי במדינה. ברוח זו הבטיח הנשיא החדש להגביל הן את משך כהונתו של הנשיא (לשתי תקופות כהונה בלבד) הן את גילו בעת הגשת מועמדותו לתפקיד. "לא עוד נשיאים לכל החיים," הבטיח בן עלי, והנה גם בחלוף עשרים שנה מיום עלייתו לכס הנשיאות הוא עדיין הנשיא, הרבה יותר משתי הקדנציות תקופות הכהונה כפי שהתחייב. כמו שליטים רבים אחרים באזור, נראה שגם נשיא תוניסיה מתקשה לוותר על כסאו ובאופן יצירתי למדי מצליח להאריך את תקופת שלטונו. בתיקון לחוקה שזם בשנת 2002, נסוג בן עלי מהבטחתו לציבור והאריך בפועל את תקופת כהונת הנשיא. ייתכן כי השינוי במדיניותו נבע מחשש גובר והולך בקרב ראשי המשטר מעלייתה של אופוזיציה אסלאמיסטית, או אולי מקורו באופי האוטוריטרי הגובר של השלטון.

כך או כך, התיקון החדש משנת 2002 קובע כי אין להגביל את הנשיא במספר תקופות הכהונה, אך יש לוודא כי גילו כמועמד לא יהיה יותר מ-75 (בן עלי הוא יליד 1936).⁶ בבחירות שהתקיימו בשנת 2004 השתדל הנשיא לאפשר, ולו למראית עין, למועמדים נוספים להשתתף במירוץ לנשיאות, זאת בניסיון לשוות לתוניסיה אופי דמוקרטי ופלורליסטי יותר ולהקהות מעט את הביקורת הבין לאומית הגוברת על סגנון שלטונו. אבל למעשה לא הייתה זו מערכת בחירות פלורליסטית כלל ועיקר: הגבלות מנהלתיות שונות מנעו – ולא במקרה – ממועמדים בעלי שיעור

קומה להתחרות בבן עלי, וכך שני מתחריו היו אישים פוליטיים חיוורים שלא היו להוטים לנצח. אחד מהם אף לא היסס לקבוע כי לדעתו בן עלי הוא המועמד הראוי יותר לתפקיד. משקיפים שונים ציינו כי מתחריו של הנשיא לא נהנו מחשיפה ציבורית הולמת במערכת הבחירות, בשל חוסר נגישות לעיתונות ולתקשורת הממשלתית. מכל מקום, בן עלי זכה ביותר מ-94 אחוזים מקולות הבוחרים, תוצאה המוכרת לנו ממערכות בחירות במדינות אחרות.

מאפייני המשטר

אפשר היה להתייחס אולי לשאלת כהונתו של הנשיא כאל סוגיה משנית ולהסתפק בדיון ביציבות הפוליטית המתמשכת בתוניסיה, אלמלא התאפיין המשטר בסגירות גוברת ובדיכוי חריף לא רק של מתנגדים פוליטיים פוטנציאליים, אלא גם של החברה האזרחית כולה. בשנים האחרונות מסתמנת מגמת הסלמה בדיכוי הממשלתי של כל התארגנות פוליטית או חברתית הסוטה מהקו הרשמי הנוהג. התוצאה היא חברה אנמית וקפואה בתחומים רבים, לצד פער גדל בין המצב הכלכלי המשופר ובין החיים הציבוריים במדינה. קשה לדבר על ניצנים של חברה פוליטית או אזרחית פעילה בתוניסיה, שבה נוטלים חלק מגזרים חברתיים שונים. העיתונות במדינה אחידה ומשעממת, חסרת נימה כלשהי של ביקורת ומקפידה לא לסטות מהקו הרשמי. על אף שהצנזורה במדינה בוטלה באופן רשמי ולמרות הפצרותיו של בן עלי בעיתונאים "למלא את תפקידם" ולא להסס לבקר את הממשלה, נראה כי העיתונות מפעילה מידה גדולה של צנזורה עצמית מחשש שסטייה מהקו הרשמי תפגע בהם.

גם הגישה לרשת האינטרנט מוגבלת באופן לא רשמי. דוברים תוניסאים אמנם טוענים כי מדובר רק בחסימת אתרי פורנוגרפיה או אתרים בעלי תוכן "לא מוסרי", אך באופן מפתיע גולשים תוניסאים לא מצליחים להיכנס לאתרים של תנועות אופוזיציה הפועלות מחוץ למדינה. הגישה לרשת היא בפיקוחו של גורם ממשלתי, וכל משתמש נדרש לחתום על חוזה המתיר לממשלה לבדוק את מחשבו האישי על מנת לוודא כי הוא אינו עובר על החוק. כל ההגבלות הללו הן בניגוד להתפתחויות חיוביות המסתמנות בתחומים אלה במדינות שכנות. במרוקו אנו עדים להתבססותן של חברה אזרחית ועיתונות תוססת, המתאפיינות בעשייה מרשימה ותורמות להבאת נושאים חשובים לסדר היום הציבורי במדינה. באלג'יריה התקשורת אף ביקורתית יותר כלפי השלטון ומסייעת לקידום סדר יום חלופי לזה של המשטר. גם לתוניסיה הייתה בעבר מערכת מרשימה של ארגוני עובדים ומסורת של איגודים מקצועיים אשר השפיעו על החיים הציבוריים במדינה. אולם מסורת זו ספגה מכה קשה מצד המשטר התוניסאי לאחר קבלת העצמאות והיום לא נותר ממנה דבר, בוודאי לא

בשביל בני הדור החדש שאינם זוכרים את התקופה ההיא ואינם ערים לכך שהם יכולים לקחת חלק פעיל יותר בחיים הציבוריים.

לתוניסיה יש מורשת חברתית אזרחית שיכלה לשמש תשתית למציאות פוליטית חלופית, אולם תמונת המצב היום עגומה הרבה יותר. בן עלי אמנם נמנע מטיפוח פולחן אישיות, אך טביעת אצבעותיו ניכרת בכול וארמון הנשיאות הוא המוקד המרכזי והבלבדי של החיים הציבוריים במדינה. לשכת הנשיא מאפילה על כל שאר המרכזים הפוליטיים בתוניסיה, ובכך מחלישה הן את הפרלמנט הן את המערכת המפלגתית. הנשיא הוא גם הבורר העליון בכל הקשור להחלטות הממשלה. ביקורת גוברת והולכת אף נשמעת במדינה לנוכח אובדן העצמאות המוחלט של מערכת המשפט, שהפכה גם היא לחותמת גומי של השלטון. מבחינה זו הרבה לא השתנה מאז אמירתו המביכה משהו של חביב בורגיבה, שבתשובה לשאלת עיתונאי צרפתי של אופייה של המערכת הפוליטית התוניסאית אמר בשעתו בתמיהה: "איזו מערכת פוליטית? אני הוא המערכת הפוליטית!"

מקורבים ויורשים עתידיים

על רקע המאפיינים של המשטר בראשות בן עלי עולה השאלה מי הם האנשים העשויים, בבוא העת, לרשת או להחליף אותו. כיוון שכרגע זו שאלה תיאורטית בלבד, אולי נכון יותר לשאול מי הם האנשים החזקים בתוניסיה מלבד בן עלי והתשובה לכך אינה פשוטה. מדי כמה חודשים נוהג בן עלי לבצע סבבים וחילופי תיקים בין שרי ממשלתו, כדי למנוע מאישים פוליטיים לצבור עוצמה. בגלל חילופים תכופים אלה, כמעט לא נותרו בממשלת תוניסיה אישים המלווים את בן עלי לאורך השנים. זאת ועוד, לבן עלי אין סגן, תופעה המוכרת לנו ממדינות כמו מצרים ואלג'יריה. בתוניסיה, שלא כמו במצרים ואלג'יריה, גם אין גורמי כוח דוגמת הצבא או מערכת הביטחון היכולים לשמש מאגר מועמדים לתפקידים בכירים, המערכת הפוליטית חלשה והצבא קטן ושולי בחיי המדינה. אפשר להצביע על כמה מקורבים בולטים לבן עלי אשר יוכלו להחליפו בבוא העת, אך עם זה קשה להעריך את מידת השפעתם היומיומית עליו. כמה מהאישים הבולטים בלשכת הנשיא הם עבד אל-עזיז בן דיא, המשמש יועץ מיוחד במעמד שר ובעבר היה דוברו של בן עלי ו גם החזיק בתיק הביטחון בממשלה. האחרים הם עבד אל-והאב עבדאללה, יועץ הנשיא ובעבר שר החוץ, עבדאללה קלאל (הממלא היום תפקיד במסגרת מפלגת השלטון) הנחשב למקורב לנשיא וכן רפיק בל-ח'אג' קאסם, שר הפנים, שמתוקף תפקידו אחראי גם על שמירת היציבות במדינה ועל דיכוי האופוזיציה. כל האישים הללו ניצבים אמנם בראש הפירמידה, אך אינם בולטים, כאמור, בחיים הפוליטיים היומיומיים. לסיכום סוגיה זו אפשר לומר כי המערכת

הפוליטית בתוניסיה נותרה סגורה כשהייתה, ומהבטחותיו של בן עלי לפתיחות פוליטית כמעט לא נותר דבר. מציאות זו נובעת, כפי שנראה, הרבה יותר ממהלכיו של הנשיא ולא מהיעדר תנאים ואפשרויות לשינוי בקרב הציבור הרחב.

כוחות חברתיים תומכים והשחיקה במעמדו של בן עלי

בשנים האחרונות אנו עדים לסדקים ולשחיקה בשיעור התמיכה הציבורית בבן עלי. אין פירוש הדבר שמעל הנשיא מרחף איום אמיתי, אך במוקדי תמיכה מסורתיים שלו גוברת ההתמרמרות ושוררת אכזבה ציבורית ממהלכיו. רוב הציבור התוניסאי קידם בברכה בשעתו את עלייתו של בן עלי לשלטון ואף תמך במדיניותו בשנים הראשונות לשלטונו. התמיכה בבן עלי באה בעיקר מצד המעמד הבינוני התוניסאי, תופעה ייחודית במדינות ערביות. בתוניסיה יש מעמד בינוני איתן ובדומה לכל התיאוריות החברתיות על אודות מעמד זה, גם הוא שואף לשמור על יציבות פוליטית ורווחה כלכלית. בן עלי נהנה תחילה מתמיכת מגזר זה, שגם היה מוכן להקריב מידה של חירויות אישיות ואף לקבל את רדיפת מתנגדי המשטר, בעיקר האסלאמיסטים, בתמורה לצמיחה כלכלית ולעלייה ברמת החיים. בכירים בממשלת תוניסיה לא שכחו להזכיר לציבור הזה את המציאות ששררה באלג'יריה בשנות התשעים של המאה הקודמת, והזהירו כי אם לא יינקטו אמצעים קשים נגד האסלאמיסטים וגורמי אופוזיציה אחרים, גורלה של תוניסיה יהיה דומה לזה של שכנתה. מסר זה נקלט היטב. בן עלי מצדו סיפק תמורה ל"עסקה" זו עם המעמד הבינוני ופעל לשיפור המצב הכלכלי במדינה. משטרו דאג גם למערכת הרווחה במדינה, שהייתה קשובה למצוקות כלכליות ופעלה לצמצמן. לעומת מדינות ערביות אחרות בהן מואשמת הממשלה בהזנחת הציבור ובהתעלמות ממצוקותיו, אי אפשר לומר שהמשטר התוניסאי נעדר בעבר מהשטח. החברה התוניסאית הכירה טובה לבן עלי על רבים ממהלכיו, ונהנתה משיפור במצב הכלכלי ומהיציבות במדינה.

השחיקה בתמיכה בבן עלי באה בעיקר דווקא מצד המעמד הבינוני. קשיים כלכליים חדשים, ביקורת גוברת על מעשי שחיתות בשלטון, ובעיקר ציניות וחוסר אמון ציבורי בכנות וביושרה של המשטר פוגמים במידת ההזדהות הציבורית עם הנשיא. לפני כמה שנים שבתו נהגי המוניות בתוניס הבירה במחאה על העלאת הקנסות ומדיניות משטרתית קשוחה יותר כלפיהם. להתמרמרות כזו אנו עדים גם בקרב נהגי מוניות בישראל ובמקומות רבים בעולם אבל בתוניסיה, שבה מחאה נגד השלטון אינה דבר אופייני, כעסם של הנהגים ביטא גם אכזבה מיחסו של המשטר כלפיהם ומחוסר האפשרות לנהל עמו דו שיח אמיתי בנושא לא פוליטי זה.

עדות נוספת לשחיקה במעמדו של הנשיא התוניסאי ניתנה לנו בשנת 2000, עם מותו של הנשיא לשעבר חביב בורגיבה. הטלוויזיה התוניסאית הממלכתית נמנעה מלשדר בשידור ישיר את מסע ההלוויה, מחשש שההמונים שהשתתפו בו ישמיעו סיסמאות נגד בן עלי (חשש שאכן התאמת).⁵ אנו עדים אפוא לחוסר סבלנות גובר שמגלה הציבור לנוכח מדיניות הדיכוי של הממשלה ובשל חוסר נכונותו של בן עלי לקבל ביקורת כלשהי על מהלכיו. באביב 2008 פרצו במרכז המדינה הפגנות נגד עליית מחירי המזון, ביטוי נוסף לחוסר הנחת מצד הציבור אשר המשטר, יש להניח, נותן את דעתו לכך.

לא מדובר כאן, כאמור, באיום מידי על המשטר, אלא בסדקים במידת ההזדהות הציבורית אתו, סדקים אשר לא היו צריכים להיבקע על רקע השיפורים שרשמה החברה והכלכלה התוניסאים בהנהגת בן עלי, אך הם תוצאה של מדיניותו. המרירות הציבורית מושפעת מהיעדר כל מסגרת חופשית ופתוחה לדיון ציבורי בשאלות – לאו דווקא פוליטיות – שעל סדר היום. מסגרות כאלה חיוניות ל"אזור" ולשחרור קיטור דווקא בקרב קבוצות שאינן נחשבות למתנגדות מובהקות של המשטר. דומה כי עיתונות קצת יותר חופשית, מערכת פוליטית גמישה מעט יותר ומסגרות פוליטיות וחברתיות חלופיות לאלה של המשטר היו תורמות, מן הסתם, לשיפור המצב. בן עלי אמנם מרבה להתבטא בעד נושאים אלה, אך יש פער גדול בין הרטוריקה הרשמית למציאות בשטח. מפתיע שבחלוף עשרים שנה ולאחר שדיכא (כפי שנראה להלן) בשיטתיות את מתנגדיו, מתגלה בן עלי כמי שבטוח פחות ביכולתו לנווט את קולות התנגדות במדינה וחושד בכל יוזמה פוליטית חלופית. הוא אינו מאפשר את פעילותן של מסגרות ציבוריות כמו עיתונות ומפלגות, שקיימות דווקא במדינות שכנות כמו למשל אלג'יריה, בה המשטר נראה הרבה פחות יציב. מדיניותו של בן עלי מפתיעה עוד יותר לנוכח חולשתם של גורמי האופוזיציה בתוניסיה, שאינם מהווים איום אמיתי על משטר.

אופוזיציה

למפלגות האופוזיציה הקטנות, הזוכות להכרה רשמית מצד השלטון, יש משאבים מצומצמים והן לא יכולות לשמש חלופה מפתה למשטר הקיים, כל שכן שהן גם נתונות במאבקים פנימיים ורחוקות מלתרום לסדר היום במדינה. אישים המתנגדים למשטר באופן קולני יותר ממפלגות אלה זוכים ל"טיפול" קשוח מצד השלטונות, המתחיל בהטרדות "תמימות", ממשיך בשלילת דרכניהם ומסתיים במעצרים. בין הנפגעים ממדיניות דיכוי זו יש לציין פעילים למען זכויות האדם, עיתונאים ומשפטנים המבקרים את השלטון ואת מדיניותו. מכל מקום, מדובר במספר קטן של אנשים שאינם מטריד את שלוות המשטר במישור הפנימי, וממשלת תוניסיה טוענת

כי אין במדינה אסירים פוליטיים וכי מדובר בעבריינים שעברו על חוקי המדינה והועמדו לדין. עוד טוען המשטר כי אין בתוניסיה פגיעה בזכויות האדם. בדומה לתחומים רבים אחרים, בן עלי אימץ את השיח הבין לאומי המתאים, הוא מביע את תמיכתו בחיזוק השמירה על זכויות האדם ואף הקים מוסד רשמי לטיפוח הנושא. אך, שוב, הפער, בין הרטוריקה ובין המעשה גדול מאוד.

האתגר האסלאמי

האיום המהותי ביותר על משטרו של בן עלי מאז עלייתו לשלטון לא בא מצד מתנגדי המשטר, אלא דווקא משורות התנועה האסלאמיסטית ומידת האיום מציגה כאן תמונה מורכבת. התנועה האסלאמיסטית המרכזית בתוניסיה, תנועת האחים המוסלמים אל-נהצ'ה (התחיה) בהנהגתו של ראשד אל-ע'נושי, הוצאה אל מחוץ לחוק עוד בשנת 1991, לאחר שהשלטונות התוניסאיים הודיעו כי חשפו מזימה לתפוס את השלטון. בכך קטע בן עלי תהליך קצר של התקרבות המשטר לתנועה זו, שהחל לאחר עלייתו לשלטון. פעילי התנועה נעצרו ונשלחו לתקופות מאסר ארוכות, מנהיגיה ברחו מהמדינה (אל-ע'נושי עצמו מתגורר היום בלונדון) והמשטר התוניסאי דיכא, באופן יעיל מאוד, כל ניסיון לחדש את פעילות התנועה, שזכתה בשעתה לאהדת מגזרים שונים בציבור התוניסאי אשר לא שבעו נחת מאופייה הלא אסלאמי של תוניסיה וחשו תחושה גוברת של ניכור תרבותי ופוליטי כלפי המשטר. כל זאת בשעה שאלג'יריה השכנה התמודדה בדיוק באותה תקופה – ראשית שנות התשעים של המאה העשרים – עם משבר פנימי עמוק שאיים על יציבותה. רבים בתוניסיה עצמה וגם מחוץ לה ציינו בסיפוק את מדיניות ה"אפס סובלנות" של בן עלי כלפי האסלאמיסטים, מדיניות שחיוקה את היציבות הפנימית במדינה ושימשה, לדעת רבים, מודל ראוי לחיקוי מצד משטרים אחרים שהתמודדו עם אתגרים דומים. ובכלל, בן עלי זוכה לתמיכה גדולה במדיניותו מצד מדינות כמו צרפת וארצות הברית שממשלותיהן אולי אינן מאושרות מכל מהלכיו הפנימיים, אך מעריכות את מנהיגותו הפרו המערבית של הנשיא התוניסאי וגם את יציבותה של מדינתו. קשה לאמוד היום את מידת התמיכה לה זוכה התנועה מצד הציבור התוניסאי שרבים בו לא הכירו במישרין את פעילותה, וגם לאור העובדה שבחלוף השנים דומה כי אל-ע'נושי הגולה מנותק מההתפתחויות בתוניסיה. אולם על פי עדויות שונות, רחובות ערי תוניסיה נראים שוממים בשעה שאל-ע'נושי מתראיין באחת מרשתות הלוויין, כך שמוקדם אולי לבטל לגמרי את השפעתו. מכל מקום, בחיי היומיום הוא ותנועתו אינם מורגשים.⁶

בשנים האחרונות מתמודד המשטר בתוניסיה עם גורם אסלאמיסטי חדש, שמקורו מבחון. מדובר בקבוצות טרור המסונפות באופן כלשהו לארגון אל-קאעדה

או שואבות השראה ממנה. קבוצות אלה אחראיות לפיגוע הטרור בבית הכנסת העתיק בג'רבה בשנת 2002, לניסיון לתקוף יעדים מערביים (שגרירויות) בבירה תוניס שנחשף בראשית 2007, והן קשורות גם לאירוע החטיפה של תיירים אוסטרים מהמדבר בתוניסיה בפברואר 2008. ההבדל העיקרי בין האופוזיציה של אל-ע'נושי לבין קבוצות אלה הוא במידת זיקתם לחברה התוניסאית. לטוב ולרע, תנועתו של אל-ע'נושי אמנם ביקרה את הסדר הפוליטי והחברתי הקיים, אך ייצגה זרמים שונים בחברה התוניסאית והשתייכה לנוף הפוליטי, לעומת אנשי אל-קאעדה. בהקשר זה יש להזכיר את הקבוצה המכונה ארגון אל-קאעדה של המערב האסלאמי שמקורה באלג'יריה ואשר קיבלה אשתקד "זיכיון" של אל-קאעדה מסגנו של בן לאדן, אִיִּמָן אל-ט'ואַהֲרִי, שהודיע כי הקבוצה מייצגת את אל-קאעדה בצפון אפריקה. קבוצה זו אחראית ככל הנראה לסדרה של פעולות טרור שבוצעו בשנה האחרונה בצפון אפריקה (בעיקר באלג'יריה), והיא אף שואפת להעתיק את זירת המאבק צפונה, לאירופה. בהקשר התוניסאי מדובר בארגון שצמח מחוץ למדינה, אך כמו במדינות אחרות מוצא לו תמיכה מקומית וסיוע בביצוע פעולותיו. כמה מהמעורבים בפיגוע בג'רבה היו תוניסאים שחיו בצרפת, רחוקים מההוויה התוניסאית העכשווית, מה שמעיד על כך שפעולות הטרור אינן מכוונות במישרין נגד משטרו של בן עלי, על אף שהארגון בוודאי אינו תומך במשטר שלטענתו הוא מושחת ואף מזוהה בעיני עם המערב.

פעילות זו של אל-קאעדה כמובן משקפת כמובן היבט שלילי מאוד של המשטר: עצם היכולת לבצע פעולות טרור במדינת משטרה כמו תוניסיה, ששירותי הביטחון שלה בולטים בנוכחותם בשטח וניידות משטרה חונות כמעט בכל קרן רחוב, סודקת את שליטתו של המשטר במצב. היא בוודאי מדאיגה את בן עלי, הנחוש בדעתו למנוע את הרחבת פעילות הקבוצות הקשורות לאל-קאעדה, באותה יעילות שבה רדף את "האחים המוסלמים" בהנהגת אל-ע'נושי. ימים יגידו אם יצליח בכך ואיזה מחיר תשלם החברה תוניסיה במלחמה זו.

סיכום

עשרים שנה לאחר עלייתו לשלטון ממשיך בן עלי לשלוט ביד רמה בתוניסיה. השדרה על שם אירועי ה-7 בנובמבר אכן מרשימה רבים מבחינות רבות לעומת מדינות שכנות – מפותחת, נקייה, ולכאורה נטולת מהמורות. אך בסיום הטיול הווירטואלי שלנו בשדרה, אי אפשר להסתיר לגמרי את הסדקים אשר החלו לצוץ במרצפותיה. הדרך לטפל בסדקים אלה היא בידי הממשל התוניסאי שיצטרך להחליט אם הוא מעדיף להתעלם מהם, לטפל בהם בצורה שטחית, או להביא חומרי בניין חדשים שיוכלו לחזק את יסודותיה של המדינה בעשור הקרוב.

הערות

- .1 להרחבה על בורגיבה ראו Derek Hopwood, *Habib Bourquiba of Tunisia: The Tragedy of Longevity* (New York: St. Martin's, 1992).
- .2 להרחבה על תוניסיה כמדינה יציבה ראו דניאל זיסנווין, "תוניסיה: בחתירה מתמדת לשמירה על יציבות", המגרב:פוליטיקה, חברה, כלכלה (עורכת יהודית רונן), (תל אביב: מרכז דין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 1998), עמ' 26-35.
- .3 הנתונים מתוך Country Report, Tunisia 2007, Economic Intelligence Unit.
- .4 ראו דניאל זיסנווין, "הנשים בתוניסיה: חלוצות המהפכה הנשית?" בתוך: עפרה בנג'י (עורכת), נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי (תל אביב: מרכז משה דין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2004), עמ' 169-180.
- .5 Daniel Zisenwine, "Tunisia", in Bruce Maddy Weitzman (ed.), *Middle East Contemporary Survey*, Vol. XXIV (2000), Tel Aviv, The Moshe Dayan Center, 2001, pp. 569-71.
- .6 .Ibid

משטר אסלאמי ואופוזיציה אסלאמיסטית בלוב: כופרים ומאמינים

יהודית רונן

יום קיץ חם בשנת 1979. בכיכר הקדושים בטריפולי קונה אמו של סולימאן בן התשע מקלות שומשום לבנה הממתין לה במכוניתם, כאשר לפתע מבחין הילד באביו חוצה ביעף את הכיכר. סולימאן נרעש ונרגש. זה זמן רב שלא ראה את אביו, שלדברי אמו שוהה במסע עסקים ארוך בחו"ל. סולימאן הנסער צועק ומנופף אל אביו, מנסה לצוד את תשומת לבו, אך האב אינו מבחין בבנו ונעלם בהמון כלעומת שבא. האם נכנסת למכונית ועוזבת את המקום במהירות.

"מאמא התחילה למתוח בעצבנות את צווארה אל המראה הפנימית," מספר הילד. "היא עצרה ברמזור ולחשה תפילה. מכונית נעצרה קרוב כל כך לצדנו עד שיכולתי לגעת בלחי של הנהג. ארבעה גברים בחליפות ספארי כהות ישבו והביטו בנו. תחילה לא הכרתי אותם, אחר כך נזכרתי. נזכרתי בפתאומיות שכזאת, עד שחשתי שהלב שלי קופץ. הם היו אותם חברי ועד המהפכה שרק שבוע קודם לכן באו ולקחו את אֶסְתָאד' רשיד," שכן המשפחה והפרופסור להיסטוריה מן האוניברסיטה ומאז נעלמו עקבותיו.

וסולימאן ממשיך ומספר: "מאמא הישירה מבט לפנים וידיה לופתות את ההגה באגרופים קמוצים. היא שחררה יד אחת, הניחה אותה על ברכי ולחשה בתקיפות, 'הבט קדימה' ... לבסוף אמרה, 'הם עוקבים אחרינו. אל תביט לאחור.' בהיתי בכרכי החשופות והתפללתי שוב ושוב את אותה תפילה. חשתי בזעה המצטברת בין כפות ידי ובעטיפת נייר השעווה של מקלות השומשום."¹

החוויה המסעירה הזו של סולימאן הקטן מתוארת בספרו של השאם מטאר עולם של גברים, שבו הוא חושף טפח מן העריצות השלטונית, הפוליטית והרעיונית, החונקת כל סטייה מן הערכים ומדפוסי ההתנהגות שכפה המשטר בהנהגת מועמר אל-קדאפי על אזרחי המדינה הלובית. אביו של סולימאן, איש עסקים אמיד ודיפלומט לובי ששירת את מדינתו במערב, התוודע לדפוסי חיים ולערכים השונים תכלית השינוי מאלה שהיו נהוגים בלוב בסוף שנות השבעים של המאה העשרים. כשסיים את שליחותו ושב הביתה הצטרף, כמו רבים מעמיתיו בשירות החוץ,

לשורות האפוזיציה.² אין תמה אפוא שיום אחד גם הוא, בדומה לפרופסור רשיד, נעלם מעבר להרי החושך.

בשנת 1979 מלאו עשר שנים למשטר קד'אפי, שהתבשם באותה העת בניחוחם של הישגים אידיאולוגיים, יוקרה פוליטית, שגשוג כלכלי, עוצמה צבאית ופריצת דרך דיפלומטית שלא היו כמותם.³ זאת ועוד, בשלהי שנות השבעים ניתקה לוב את חבל הטבור שקשר אותה לזירה הערבית ומנע ממנה לפרוץ אל זירות נוספות, והיא מצאה לעצמה פטרון בזירה הבין לאומית בדמותה של ברית המועצות. זו הגנה עליה מפני המעצמה האחרת, ארצות הברית, שנתפשה בעיני קד'אפי כאויב העיקרי של משטרו. הסובייטים אימצו את המשטר הלובי בחום וסיפקו לו לא רק הגנה דיפלומטית אלא גם נשק ובעקיפין גם עוצמה צבאית ומדינית בזירה האזורית, הערבית והאפריקנית, ועוצמה פוליטית מבית. לוב, שכמעט מאה אחוזים מהכנסותיה הן מנפט, נהנתה באותה העת גם מהכנסות אדירות במטבע חוץ הודות לייצוא הנפט שמחיריו האמירו בהתמדה בשנות השבעים.

מכלול הישגים מרשים זה היה אמור לשמר ואף לחזק את מעמדו של המשטר מבית, אלא שלתדהמת קד'אפי דווקא אז הלכה וגברה ההתנגדות למשטר ולאידאולוגיה שכפה במדינה. אידיאולוגיה זו, שהוצגה על ידי השלטון כאידיאולוגיה מהפכנית, מוכרת בשיח הלובי הרשמי כתיאוריה השלישית הבין לאומית המציעה מצד אחד תחליף לקפיטליזם ומצד אחר תחליף לקומוניזם. בלבה של התיאוריה הידועה גם כתורת "שלטון העם", פרי הגותו של קד'אפי, עומד העיקרון לפיו הכוח הפוליטי, הכוח החברתי והכוח הכלכלי חייבים להיות בידי העם ולא בידי השלטון, כי רק בדרך זו תהיה דמוקרטיה אמיתית. יתר על כן, הדמוקרטיה והקפיטליזם הנהוגים במערב מעוותים לחלוטין, ואילו מערכת שלטון העם היא היחידה המאפשרת להמונים ייצוג אמיתי וגם מציעה להם שותפות פוליטית הוגנת לצד שוויון כלכלי וחברתי.⁴ יישום התיאוריה היה תקיף והוא הוחל על כל מערכות החיים בלוב. ידה הארוכה והאכזרית של "מהפכה" (מונח שגור בשיח הלובי) חדרה לכל מרחבי חייהם של האזרחים ומנעה סטיות מ"דרך הישר". רבים נפגעו מפני ש"מהפכה" החרימה בשרירות לב ובחטף הון ורכוש, פגעה פגיעה אנושה במסחר הפרטי והקימה רשתות ממשלתיות מונופוליסטיות נוסח מזרח אירופה באותה העת.

המהפכה גם דיכאה את חופש הפרט ואת היוזמה הכלכלית, ולראשונה בתולדות לוב כפתה שירות צבאי על אזרחיה. נערים ממשפחות אמידות ובעלות מעמד נאלצו להתגייס לצבא ולהילחם בשורות "מהפכה" בארצות רחוקות וזרות להן, כגון אוגנדה שבלב אפריקה. ה"מהפכה" הלובית שלטה בחייהם של אזרחי המדינה ללא מצרים באמצעות שטיפת מוח יומיומית והפעלת טרור, ואמצעי התקשורת ומנגנוני הביטחון חברו יחד כדי למנוע עריקות וסטיות מדרך "מהפכה". "ועדות המהפכה", שחבריהן עקבו אחר אמו של סולימאן, הוקמו ב-1977 על ידי המשטר ותפקידן היה למנוע כל חריגה מן הדרך המהפכנית. ברשותן היו סמכויות בלתי מוגבלות

לפקח, לעצור ולהעניש את "הכלבים השוטים", דהיינו את מתנגדי המהפכה. באותה העת חדר השיח הלובי המונח "טרור המהפכה" והפך למטבע לשון נפוץ בקרב האופוזיציה.⁵

הספר עולם של גברים, שאותו הזכרתי לעיל, מתמקד באופוזיציה בלוב באמצעות מראת הספרות היפה. החוויות המתוארות בו הן אותנטיות ולכן יש טעם לבחון אותן. סולימאן, בנו בן התשע של איש האופוזיציה הנרדף, מספר על מרבדי הפרחים הוורודים שכיסו את מסכי הטלוויזיה בכל פעם שקד'אפי החליט כי תכני השידור אינם משרתים כראוי את ערכי ה"מהפכה". בחדר ההסבה בביתו, היה המנהיג קד'אפי, שלעולם לא ייקרא ראש ממשלה או נשיא, מפעיל מתג שהתקן ליד כורסתו בכל פעם שצפה בתכנית שאינה לטעמו, ומיד הייתה עולה תמונת הפרחים הוורודים על מסכי הטלוויזיה בבתי האזרחים, כשברקע מתנגן ההמנון הלובי.

בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים התחזקו גילויי ההתנגדות למשטר. תרמו לכך תהליכים במדיניות החוץ של לוב ששימשו מאיצים להתנגדות מבפנים. צבא לוב נסוג אז מאוגנדה כשהוא מושפל לאחר שהובס וספג נזקים צבאיים קשים, והותיר מאחוריו מאות חיילים שבויים. מפלה זו פגעה פגיעה קשה ביוקרתו הפוליטית של קד'אפי. כדי לבלום את עוינות הצבא וסיכוינו מבית, שיגר קד'אפי את צבאו המוכה היישר אל זירת המלחמה בצ'אד השכנה ופתח במלחמה שנמשכה שמונה שנים, והסתיימה רק ב-1987. לראשונה בתולדות המשטר הלובי שעלה לשלטון ב-1969, פשטה אש ההתנגדות גם בשורות הצבא, כולל בשכבת הקצונה. מבחינת המשטר הייתה זו התפתחות מסוכנת ביותר, שכן הוא נשען במידה ניכרת על צבאו.

כפי שקורה לעתים מזומנות, כאשר האופוזיציה מגבירה את פעילותה גם המשטר מפעיל עוצמה רבה יותר כדי לדכא אותה. לכן לאופוזיציה הלובית שנרדפה עד חורמה, לא הייתה בררה ובראשית שנות השמונים היא נאלצה להעתיק את מוקדי פעילותה אל מחוץ ללוב, לבירות אירופה והמזרח התיכון. ממקומות גלותה היא פתחה במתקפות תעמולה ודיווחה על התפתחויות שליליות בלוב, וחשפה למעשה את "הכביסה המלוכלכת" מבית. בעשותה כך היא סיפקה תחושת לאותן מדינות מערביות שהתנגדו לקד'אפי, וגם למדינות ערביות פרו-אמריקאיות שחפצו בהפלת המשטר הלובי העויין להן. האופוזיציה שפעלה מחוץ ללוב חשפה פרטים מביכים על המשטר שהחל לחוש מצוקה. דיווחי האופוזיציה הלובית על ניסיונות התנקשות במנהיג המדינה ובהם הפרסומים על מרידה צבאית שאירעה במחנה שבטוברוק באוגוסט 1980 ושמטרתה הייתה להפיל את משטר קד'אפי, פגעו קשות ביוקרתו של קד'אפי אך לא ערערו את שליטתו. עם זאת, המשטר המבוהל מהתפתחויות אלה התגייס שערה להשיב מלחמה. קד'אפי הגביר את מנגנוני הענישה והפיקוח ובאותה התקופה החל גל חיסולים פיזיים של אויבי המהפכה, של "הכלבים השוטים" ושל "השוטים" כפי שכוננו. כמעט מדי יום דיווחו כלי התקשורת על הוצאות להורג של

מתנגדי המהפכה על-ידי "כיתות החיסול" שהוקמו במיוחד ושידן הארוכה הגיעה לרומא, ללונדון, לאתונה, לפריז, לקהיר ולערים נוספות מחוץ ללוב. עשרות אנשי אפוזיציה לובית פשוט נורו וחוסלו. גם בלוב עצמה המשטר לא טמן את ידו בצלחת, והוצאות להורג היו אז מעשה של שגרה. סולימאן, שמספר לנו באחד הפרקים הראשונים של הספר על היעלמותו של פרופסור רשיד, ממשיך ומספר על המשפט ש"שלטונות הצדק" עשו לרשיד באצטדיון הלאומי בטריפולי. קצרה היריעה לנתח כאן את תפקידם של אצטדיונים כבימות רשמיות ורבות משתתפים בהשלטת מרות המשטר ובדיכוי אויביו (ראו, למשל, בספרו של האלד חוסייני רודף העיפוניים⁷ ואחרים), ומכל מקום באצטדיון הלאומי בטריפולי הוצא רשיד להורג בתלייה, כמובן, לקול תרועת ההמונים, למען יראו וייראו.

האפוזיציה עשתה כמיטב יכולתה להתנגד למשטר ולערער את יציבותו, אבל היא, שהייתה נגועה גם ביריבויות אישיות ופוליטיות, לא הצליחה לעמוד מול מנגנוני הביטחון האכזריים והיעילים והתפוררה תוך פחות מעשור לאחר שזינקה אל מרחב הבימה הלובית. יש להדגיש כי אפוזיציה זו לא הייתה אסלאמיסטית באופייה וכדאי לזכור כי מדובר בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים של המאה העשרים, כשהדי המהפכה האסלאמיסטית באיראן טרם נשמעו בלוב ומכל מקום התקשו לחדור למדינה שלמשטר שלה יש צביון אסלאמי מובהק ומודגש.

רק במחצית השנייה של שנות השמונים החל השיח האסלאמיסטי לבלוט גם בלוב והוא התעצם ואפיין את הנחשול האפוזיציוני הבא, שאיים על המשטר ה"כופר"⁸. אז כבר אפשר היה להבחין בשימוש הולך וגובר במונחים של "כופרים" ו"מאמינים", והשאלה המרכזית שבלטה בשיח הזה היא מיהו הכופר ומיהו המאמין, ולמי יש הזכות להנהיג את לוב?

המאבק בין האסלאם הרדיקלי, שאפשר גם להגדירו אסלאמיזם, ובין המשטר הלובי האסלאמי, נחשף כאשר קד'אפי גילה לאומה הלובית ש"האחים המוסלמים" בעלי בריתו של השטן⁹ ו"סוכני האימפריאליזם והציונות" פועלים נגד המשטר. הצהרותיו שלו והכרזותיהם של בכירים אחרים בממשל פתחו מסע מתקשר היטב לחיסול "הכלבים השוטים". התקשורת הממלכתית, שנתונה לשליטתו המוחלטת של המשטר, יצאה בקריאות קרב כמו למשל: "הו, אחינו, אנשי המהפכה, עורו ורסקו את הפושעים, שרפו אותם וחסלו אותם," או "הרגו את הכלבים הכופרים... והשליכו את ראשם אל הרחוב," כלומר מונחים מאוד מיליטנטיים, חסרי עכבות ורווי אלימות.¹⁰ כלי התקשורת הסיתו ללא הפסק ונתנו לגיטימציה להרג אנשי האפוזיציה האסלאמית הקיצונית ובה בעת הגבירו מנגנוני הביטחון את פיקוחם על הנעשה במסגדים, הן על מנהיגי הדת והן על המתפללים. מלחמת החורמה שניהל המשטר נגד האפוזיציה האסלאמיסטית שיקפה את מודעותו של קד'אפי לסיכון החמור שהיה טמון בהתארגנות העוינת ונבע בין השאר מן העובדה שהאפוזיציה הזו לא פעלה בחלל ריק ושהשפעתה חדרה לשורות הצבא - משענת הכוח של המשטר

והמנוף של מדיניות החוץ בזירות האזוריות, הערבית והאפריקנית. ניסיונות חתרנות ובהם ניסיונות התנקשות בקד'אפי מצד אנשי צבא, כמו מתקפת הירי של חיילים על קד'אפי ב-20 ביוני 1989, הגבירו את צלצול האזעקה במטה המשטר.⁵¹ באותה התקופה ידע המשטר ימים קשים כאשר הצניחה הדרמטית במחירי הנפט גרמה למדינה נזקים כלכליים אדירים שהשפיעו על כל תחום בחיי החברה והפרט. בשנות השמונים התפתחו בלוב תהליכים שליליים מבחינת המשטר, ובעקבות התבוסה הניצחת בצ'אד ומתקפת המערב להפלת קד'אפי ובראשה המתקפה האווירית האמריקאית על טריפולי ועל בנגאזי.⁵²

בשלהי שנות השמונים נקלע המשטר למצוקה קשה והאופוזיציה האסלאמיסטית ניוונה והתחזקה מתסיסה בזירת הפנים אך גם מההתנגדות האסלאמיסטית שצברה תנופה מחוץ למדינה, בסביבתה הגיאוגרפית הקרובה של לוב. בסודאן התעצמה ההתנגדות האסלאמיסטית והגיעה לשיאה ב-1989 עם תפישת השלטון בידי אסלאמיסטים השולטים בה גם היום, ובאלג'יריה ובמצרים הגיע מאבק האסלאם הרדיקלי במדינת הלאום לשיאים חסרי תקדים. השפעות המאבק האסלאמיסטי האלים חדרו אל לוב ועוררו וגם העצימו את הפעילות העוינת נגד המשטר, ובתגובה על כך גייס קד'אפי את מרב המשאבים לחיסול כיסי האסלאם הרדיקלי. הוא ידע כי מדובר במאבק גורלי שיקבע אם משטרו שלו ימשיך לשלוט או שמא יגבר עליו האסלאם הרדיקלי, ולכן הוא התיר את דם הקיצונים הדתיים "ההורסים והבוגדים באסלאם" והכריז ש"כל מעשה שינצל את הדת למטרות פוליטיות ייעקר לאלתר מן השורש".⁵³

אחד המוקדים הבולטים של ההתנגדות האסלאמיסטית היה האוניברסיטאות. ב-8 בינואר 1989 אף פרצו מהומות שאורגנו על ידי סטודנטים שנהו אחר האסלאם הקיצוני. מנגנוני הביטחון מיהרו להתערב ולבצע מעצרים, תוך חרפת האיום כי "כל ניצול של הדת לעניינים פוליטיים", בכלל זה באוניברסיטאות, ייקטע באבו ובמשתמע באכזריות.⁵⁴ "אללה אכבר" ו"קד'אפי הוא אויבו של אללה" הפכו לסיסמאות שגורות בכל מיני מקומות ובהם מוסדות להשכלה גבוהה ומסגדים. קד'אפי חזר והצהיר כל הזמן כי האיום האסלאמיסטי מסוכן יותר מסרטן ומאידס וגם ממלחמה עם הישראלים או עם האמריקאים. הוא נלחם בהם וברב בבעל פעל לחיזוק קביעתו כי רק "המהפכה הלובית" שבהנהגתו היא הנושאת את דגל האסלאם האמיתי, והיא ורק היא תגן עליו מ"העיוות המסוכן של מעשני החשיש ושל הקבוצות השרלטניות".⁵⁵ קד'אפי פנה בקריאה אישית אל כל אזרחי לוב וביקש מהם לאתר את האסלאמיסטים, "לכרות את ראשם ולהשליכם אל הרחוב, כאילו היו זאבים, שועלים או עקרבים. הם בבחינת רעל, הם השטן, הם הכפירה בהתגלמותה", הוא שב והבהיר.⁵⁶ האופוזיציה האסלאמיסטית מצדה השתמשה באותו המינוח כדי לתאר את קד'אפי ולהכפישו באוזני הציבור הלובי ואף הכריזה עליו ג'האד, מלחמת קודש.⁵⁷

בראשית שנות התשעים, עם התפוררותה של ברית המועצות וכינונו של סדר עולמי חדש בראשות ארצות הברית, האויבת המושבעת של לוב, גבר האיום על המשטר בטריפולי, שכרע תחת עולן של סנקציות לוקרבי. אלה הוטלו על לוב על ידי האו"ם בתגובה על סירובה להסגיר את שני החשודים הלוביים בפיצוץ המטוס האמריקאי בשמי העיירה לוקרבי בסקוטלנד בשנת 1988. בשלהי שנות התשעים, כאשר המשטר הגיע לצומת פוליטי מסוכן ולשפל חסר תקדים ביוקר, הסגיר קד'אפי את החשודים בפרשת לוקרבי ובכך הביא קץ לסנקציות המעיקות. עד מהרה ניכרו תנופה וצמיחה חדשה בכל תחומי החיים במדינה, ובמיוחד בלטו השקעות מבחון, שיקום היוקרה הפוליטית ופריצת דרך דיפלומטית ביחסיה של לוב עם המערב. יתרה מזו, ארצות הברית שניסתה עד אז לסלק את קד'אפי מכס שלטונו, הייתה מעוניינת עתה בחיזוקו מחשש כי האופוזיציה האסלאמיסטית תגיע לשלטון ואז עלולה להתעורר תגובת שרשרת שתמוטט משטרים ערביים ופרו-מערביים כגון אלה שבמצרים ובזירה הצפון אפריקאית. בנסיבות אלו החלה האופוזיציה האסלאמיסטית לאבד את כוחה ולבסוף דעכה, והיום, בשנת 2008, כמעט שלא מדברים בה עוד בוודאי לא בהקשר של איום חמור על המשטר. אפשר לפרש זאת גם כעוד סימן להצלחת המשטר לדכא את האופוזיציה האסלאמיסטית מבית.

במאבק בין המשטר האסלאמי לאופוזיציה האסלאמיסטית ולשאלה המתבקשת העולה ממנו מיהו מאמין ומיהו כופר במציאות הלובית המורכבת או במילים אחרות, למי הזכות להנהיג את המדינה, בולטת העובדה המעניינת שגם המשטר בעל הזהות האסלאמית המובהקת וגם האופוזיציה האסלאמיסטית השתמשו במהלך השיח הפוליטי האלים שניהלו ביניהם באותו המינוח האסלאמי המיליטנטי כדי לקדם את מטרותיהם הפוליטיות. אלא שבסופו של דבר, לפחות עד כה, נכשלה האופוזיציה האסלאמיסטית ואילו המשטר נותר על כנו ואף חיזק את אחיזתו בשלטון, כשהוא הולך ומתקרב אל יום הולדתו הארבעים.

הערות

1. הישאם מטאר, עולם של גברים (ירושלים: כתר, 2006), תרגום מאנגלית: כרמית גיא, ייעוץ יהודית רונן, עמ' 11.
2. עז אל-דין ג'דאמי, שגריר לוב לשעבר באוסטריה, ועבד אל-סלאם עלי, ממלא מקום השגריר הלובי בניו דלהי, נמנו עם בכירי הדיפלומטים שהצטרפו בשלהי שנות השבעים – ראשית שנות השמונים לפעילות האופוזיציונית.
3. עם זאת, ספגה לוב באותה עת מפלה צבאית ומדינית צורבת באוגנדה, שם לחם צבא לוב לצד משטרו של אידי אמין. קריסת משטר זה והחזרת חיילי לוב המובסים הביתה, השפיעה מאוחר יותר בשנות השמונים על הרחבת מעגלי האופוזיציה.
4. Muammar Al-Qadhafi, *The Green Book, The Solution of the Problem of Democracy: "The Authority of the People"* (London: Martin Brain & O'Keeffe, 1976).

5. See, for example, Yehudit Ronen, *Qaddafi's Libya in World Politics* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner publishers, 2008), pp. 43, 54, 203.
6. המשטר הלובי הכחיש את הדיווח על המרידה הצבאית ובכלל זה את הטענה כי במהלך דיכוייה נהרגו כארבע מאות חיילים. סוכנות הידיעות הלובית, טריפולי, 20 באוגוסט 1980.
7. חאלד חוסייני, רודף העפיפונים (תל-אביב: מטר, 2004), תרגום: צילה אלעזר, ייעוץ: שאול שי, עמ' 248-244.
8. לספרות רקע על האסלאם הקיצוני בלוב, ראה גם: M.K. Deeb, "Militant Islam and its Critics: The Case of Libya," in J. Ruedy (ed.), *Islamism and Secularism in North Africa* (New York: St Martin's Press, 1994), pp. 187-197.
9. אלה היו המינוחים הרשמיים לתיאור האסלאמיסטים. ראה לדוגמה, תחנת הטלוויזיה בטרפולי, 17 בפברואר 1987 ו-28 באפריל 1987.
10. קד'אפי בנאום ששודר ברדיו טריפולי, 29 ביולי 1990.
11. אל-דסתור, לונדון, 10 באפריל 1989 ואל-וטן אל-ערבי, פריס, 7 באפריל 1989.
12. למלחמה בצי'אד ולמתקפת ארה"ב על לוב, ראה: Yehudit Ronen, *Qaddafi's Libya*, pp. 32-36, 157-181 respectively.
13. אל-זחף אל-אהד'ר, שבועון הוועדות המהפכניות, טריפולי, 30 בינואר 1989.
14. Yehudit Ronen, "Qadhafi and Militant Islamism: Unprecedented Conflict," *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 4, p. 3.
15. קד'אפי בנאום שצוטט בתחנת הטלוויזיה של טריפולי, 7 באוקטובר 1989.
16. קד'אפי בנאום ששודר ברדיו טריפולי ב-29 ביולי 1990.
17. Yehudit Ronen, *Qadhafi and Militant Islamism*, p. 1.